

İLÂHİYAT ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR

EDİTÖR:

DOÇ. DR. FEVZİ RENÇBER
DOÇ. DR. M. SAİT UZUNDAĞ

gece
kitaplığı

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız
Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel
Editörler / Editors • Doç.Dr. Fevzi RENÇBER
Doç. Dr. M.Sait UZUNDAĞ
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Karaf Ajans

Birinci Basım / First Edition • © MART 2020

ISBN • 978-625-7912-00-6

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin
almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any way
without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR

Telefon / Phone: +90 312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com

e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

İlahiyat Alanında Akademik Çalışmalar

Editörler

Doç.Dr. Fevzi RENÇBER

Doç. Dr. M.Sait UZUNDAĞ

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

HAK DİNİ KUR'ÂN DİLİ TEFSİRİ'NİN KAYNAKLARI

Necmeddin ŞEKER, Recep BİLGİN1

BÖLÜM 2

AHKAM TEFSİRLERİNİN MEKKÎ AYETLERDEN HÜKÜM ÇIKARMA
YÖNTEMLERİNE İLİŞKİN BİR DEĞERLERDİRME: EL-KİYA HERRASÎ
ÖRNEĞİ

Mustafa Sait KAPLAN.....39

BÖLÜM 3

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNİN EDEBİ SİMALARINDAN NİZAMÎ GENÇE-
Vİ'NİN HAMSESİ VE İKİ LEYLA-MECNUN KARŞILAŞTIRMASI

Vesile ŞEMŞEK49

BÖLÜM 4

EHL-İ SÜNNET ÂLİMLERİNİN PERSPEKTİFİNDEN MÜRCİE FIRKASI

Fatma PINAR.....69

Bölüm 1

HAK DİNİ KUR'ÂN DİLİ TEFSİRİ'NİN KAYNAKLARI¹

Necmeddin ŞEKER, Recep BİLGİN

¹ Doç. Dr. Necmeddin Şeker, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı Öğretim Üyesi, email: necmeddinseker@ksu.edu.tr, Tel: 05052527977; Dr. Recep Bilgin, Milli Eğitim Bakanlığı, Hadis, email: recepbilgin69@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2858-3039. Tel: 05496632320. Bu çalışma, “Bir Müfessirin Hadisçiliği: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Örneği” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Türkiye’de Latin harfleriyle neşredilen ilk tefsir Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın (1878-1942) *Hak Dini Kur’ân Dili* isimli tefsiridir. Ülkemizde bu eser üzerine birçok doktora, yüksek lisans tezi, muhtelif kitap çalışmaları, makaleler ve bilimsel tebliğler yapılmıştır.² Bu çalışmada *Hak Dini Kur’ân Dili* isimli tefsirin kaynakları tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Elmalılı’nın tefsir anlayışına kısaca bir göz atmak gerekirse şunları söyleyebiliriz:

Elmalılı’ya göre Kur’ân’ın birçok âyeti bir kısım âyetlerin anlaşılmasını sağlar ve bu sebeple Kur’ân’ın tefsirinde en önemli husus yine Kur’ân’dır. İkincisi Hz. Muhammed’in hadislerinden nakledilen tefsir rivayetleridir. Üçüncüsü sahâbe ve tâbiünden nakledilen tefsirle ilgili rivayetlerdir ki bunlarda hadis ve te’vil olma şüphesi vardır. Dördüncüsü ve sonuncusu ise bu üç husus araştırıldıktan sonra İslâmî ilimler ve akla uygun olarak yapılan te’villerdir.³ Kur’ân’ın doğru anlaşılabilmesi için, muhkem âyetler arasında bir karşılaştırma yapılması neticesinde âyetlerin mânalarının ve hükümlerinin tespit edilmesi gerekir. Âyetlerin birbirlerine göre mutlak, mukayyed, umum, husus, takrir, tefsir, istisna, tahsis ve nesih gibi ölçülerle aralarında muhkemlik ilişkileri bulunmaktadır. Bunları dikkate almadan âyetleri anlamaya çalışmak kişiyi hataya götürür.⁴ O, tefsirinde hem rivayet hem dirâyet metodunu kullanmış pek çok müfessirin eserlerinden geniş ölçüde faydalanmıştır.⁵ Âyetleri açıklarken önem verdiği hususların başında İsrâiliyyât’tan kaçınması gelmektedir. Tefsirin çeşitli yerlerinde âyetleri açıklamak için İsrâiliyyât’a hiç ihtiyaç olmadığını söylemekte ve Kur’ân, hadisler ve diğer kaynakların üstün ve yeterli olduğunu belirtmektedir.⁶ Tasavvufi/İşârî konularda kendi görüşlerinin yanı sıra genellikle Muhyiddin İbnü’l-Arabî’nin (v. 638/1240) *Fütûhât-ı Mekkiyye* isimli eserinden geniş ölçüde nakiller yapmış ve fikirlerinin bir kısmını tasvip etmiş bir kısmını da eleştirmiştir.⁷ *Hak Dini Kur’ân Dili* fikhî bir tefsir olmamasına rağmen protokol gereği⁸ hukukçu kimliğiyle fikhî meseleleri de ele almış ve ağırlıklı olarak Hanefî mezhebinin görüşleri ile yetinmiş bazen diğer mezheplerden de fetvalar nakletmiştir.⁹

2 Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Sait Sıcak-Recep Bilgin, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) ve Eserleri Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası (1923-2018)”, *Turkish Studies Comparative Religious Studies* 14/2 (2019): 329-394.

3 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 3. Baskı (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971), 1: Mukaddime, 29-30.

4 Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 2: 1036.

5 Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1: 20-30.

6 Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 3: 1964-1965; 5: 3241, 3279.

7 Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 4: 2566-2567; 6: 4937; 8: 5700.

8 Bu konuda geniş bilgi için bk. Recep Bilgin, *Bir Müfessirin Hadisçiliği: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Örneği* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019), 36.

9 Bu konuda örnekler için bk. Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 3: 1587; 7: 4964, 4967, 5046-5054; 9: 6202.

Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* isimli eserinin herhangi Arapça bir tefsirin tercümesi olmadığını ifade ederek İslâm kültürünün ana kaynaklarından ve çağdaş batılı araştırmacıların eserlerinden faydalandığını belirtmiştir. Ayetlerin tefsirinde meşhur olan görüşü tercih etmeye özen göstermiş, tefsir kitaplarında yaygın olan meseleler hakkında kaynak zikretmeye lüzum görmemiştir. Ancak meşhurun aksini savunduğu yahut yeni bir görüş ileri sürdüğü durumlarda kaynak zikrederek bunu delilleriyle ortaya koymaya gayret etmiştir.¹⁰

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirini telif ederken, sürekli yanında bulundurduğunu açıkça belirttiği kaynaklar şunlardır:

1. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (v. 310/923). *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*.¹¹
2. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (Cessas) (v. 370/981). *Ahkâmü'l-Kur'an*.¹²
3. Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (v. 538/1144). *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*.¹³
4. Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hüseyin b. Ali et-Teymî el-Bekrî (Fahredden er-Râzî), (v. 606/1210). *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*.¹⁴
5. Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esîr) (v. 606/1210). *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadis ve'l-eser*.¹⁵
6. Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (v. 685/1286). *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*.¹⁶
7. Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nîsâbüri (v. 730/1329). *Garâibü'l-Kur'an ve reğâibü'l-furkan*.¹⁷
8. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî (v. 745/1344). *el-Bahrü'l-muhît. en-Nehrü'l-mâdd*.¹⁸
9. Mehmed Ebüssuûd Efendi (v. 982/1574). *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ*

10 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: Mukaddime, 20.

11 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 129; 2: 857; 3: 1573; 4: 2731; 6: 3799; 9: 6020.

12 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 618; 3: 1832; 4: 2449.

13 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8, 28; 3: 1690; 5: 3057; 7: 4597; 8: 5297.

14 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 29; 2: 920; 3: 2077; 5: 3668; 7: 4508; 8: 5263; 9: 6078.

15 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 3143; 6: 4506; 7: 4975; 8: 5343; 9: 4975, 6315.

16 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 28; 2: 870; 3: 1833; 4: 2940; 5: 3657; 7: 4603; 8: 5448; 9: 6172.

17 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 2841; 5: 3292; 6: 4471; 7: 4578; 8: 5614.

18 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 899; 7: 5122; 8: 5759.

*mezâya 'l-Kitâbi 'l-Kerîm.*¹⁹

10. Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (v. 1270/1854). *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni 'l-azîm ve's-sebi 'l-mesânî.*²⁰

11. *Kütüb-i Sitte.*

Bunlar dışında İstanbul kütüphanelerinde bulunan birçok tefsirin yanı sıra ilim ve fen kitaplarına müracaat ettiğini, ancak bilinen meseleler dışında herhangi bir nakilde bulunmuşsa, kaynağını da gösterdiğini ifade etmiştir.²¹

Araştırmamızda müellifin, tefsirin mukaddime kısmında ismini açıkça zikrettiği eserler dışında tefsirinde yararlandığı birçok eser tespit edilmiştir. Elmalılı tefsirinin kaynakları; sürekli yanında bulundurduğunu açıkça belirttiği kaynaklar, hadis, hadis usûlü, hadis şerhleri, diğer şerh ve hâşiyeler, garîbül-hadîs tabakât, ricâl, Kur'an ilimleri, tefsir, fıkıh, fıkıh usûlü, tarih, dinler-mezhepler tarihi, sîre, ahlak, tasavvuf, coğrafya, dil-şîir-edebiyat-sözlük-mu'cem-ansiklopedi-ilmî ve felsefî eserler v.b şeklinde tasnif edilerek tespit edilmiştir.

Bu durum Elmalılı'nın o döneme kadar yapılan ilmî çalışmalardan haberdar olduğunu, bunlara önem verdiğini ve imkân dâhilindeki bütün kaynakları taradığını ve onlardan nakiller yaptığını göstermektedir.

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirini telif ederken faydalandığı diğer kaynakları ise şöyle sıralayabiliriz:

1.1. HADİS ESERLERİNDEN KAYNAKLARI

Elmalılı, tefsirinde tefsir kitaplarının yanı sıra birçok eserden de yararlanmıştır. Ancak tefsir kaynaklarında olduğu gibi yararlandığı kaynakları tek tek zikretmemiştir. Bu açıdan yararlandığı kaynaklar ancak kaynak verdiği yerlerdeki kitap isimlerine ya da müellif isimleri verilerek yapılan atıflara bakılarak tespit edilebilmektedir. Söz konusu kaynakların bir kısmının müellif tarafından görüldüğü açıkça belirtilmektedir. Bir kısmı ise bizim çalışmamızla tespit edilmiştir. Bunlardan hadisle ilgili olan eserleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (Ebû Hanîfe) (v. 150/767) *el-Müsned.*²²

19 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 233; 2: 1376; 5: 3596; 6: 3842, 4386; 8: 5371; 9: 6226.

20 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 1075; 5: 3036; 6: 4060; 7: 4845; 8: 5674; 9: 6150.

21 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: Mukaddime, 20.

22 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4792. Ebû Hanîfe'nin içtihadlarında delil olarak kullandığı hadisleri ihtiva eden bir eserdir. Yirmiyi aşkın nüshasından bir kısmı Hindistan (1300), İstanbul (1309), Lahor (1312), Leknev (1318), Kahire (1327) ve Berlin'de (1929) basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 131-138.

2. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (Mâlik b. Enes) (v. 179/795) *el-Muvatta*.²³
3. Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî (Tayâlisî) (v. 204/819) *el-Müsned*.²⁴
4. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (Abdürrezzâk es-San'ânî) (v. 211/826) *el-Musannef fi'l-hadis*.²⁵
5. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe) (v. 235/849) *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*.²⁶
6. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (Ahmed b. Hanbel) (v. 241/855) *el-Müsned*.²⁷

23 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 1581; 7: 4965; 8: 5924. Hz. Peygamber'in hadisleriyle birlikte Medine halkının uygulamasını (amelü ehl-i Medîne) yansıtan sahâbe görüşlerini ve tâbiinin fetvalarını da toplayan kaynak bir eserdir. Eser dünyada birçok ülkede defalarca basılmış ve Türkçe'ye de tercüme edilmiştir *Muvatta*, Trc. Ahmet Büyükcınar (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994). Bu tercüme dışında birçok tercüme daha yapılmıştır. *Muvatta' Tercümesi*, Trc. Abdullah Parlıyan (Konya: Konya Kitapçılık, 2008); *el-Muvatta*, Trc. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2013). Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27: 506-513; M. Yaşar Kandemir, "el-Muvatta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 416-418. Ayrıca *Muvatta*'nın diğer bir rivâyeti olan Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (v. 189/805) nüshasından da hadis nakilleri yapılmıştır. Eser, Lahor, Ludhiana, Kazan, Kahire, Leknev ve Dimaşk'ta basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Aydın Taş, "Muhammed b. Hasan Şeybânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 38-42; Mehmet Özşenel, "Muhammed b. Hasan Şeybânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 42-43.

24 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 3702. Türünün ilk örneklerinden biridir ve 2890 hadis içermektedir. Eser Beyrut'ta yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 103, 188-189; Halit Özkan, "Tayâlisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 15: 188-189.

25 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4976, 4982, 5068; 8: 5944. Fıkıh bablarına göre tertip edilmiş merfû, mevkuf ve maktû haberleri ihtiva eden 21.033 hadisin yer aldığı bir eserdir. Beyrut'ta 11 cilt olarak basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1: 298-299; Mirza Tokpınar, "el-Musannef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 236-237.

26 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 10. İbn Ebû Şeybe'nin, hadislerle sahâbe sözleri ve tâbiin fetvalarını senetleriyle birlikte topladığı ve konularına göre tertip ettiği en hacimli eseri olup kaynaklarda *el-Müsned* adıyla kaydedilen kitabının da bu eser olduğu belirtilmektedir. Karaçi ve Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Yardım, "Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 19: 442-443; Mehmet Efendioğlu, "el-Musannef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 237-238.

27 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 16; 2: 810, 1229; 5: 3215; 7: 4923, 4972, 4985; 9: 6342. Ahmed b. Hanbel'in te'lif ettiği hacimli bir hadis külliyyatıdır. Kahire'de basılmıştır. Üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 75-80; Hayreddin Karaman, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 80-82; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 82-87; M. Yaşar Kandemir, "Müsned" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 104-105.

7. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (Ahmed b. Hanbel) (v. 241/855) *Kitâbü'z-zühd*.²⁸
8. Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî) (v. 249/863) *el-Müsnedü'l-kebîr*.²⁹
9. Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (v. 255/869) *es-Sünen (el-Müsned). el-Müsnedü'l-câmi*.³⁰
10. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî (Muhammed b. İsmâîl Buhârî) (v. 256/870) *el-Câmiu's-sahîh*.³¹
11. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (Müslim b. Haccâc) (v. 261/875) *el-Câmiu's-sahîh*.³²
12. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Şeybe b. es-Salt es-Sedûsî eş-Şeybî (İbn

28 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4862. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah b. Ahmed'in rivayetlerinden meydana gelen eserdir. Eser Mekke ve Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 2: 75-80.

29 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 4170, 4449; 7: 4624, 4695, 4847, 4976, 5021; 8: 5298, 5322. Müellif tarafından yapılmış muhtasarına ait bazı cüzler günümüze kadar ulaşmıştır. Kütüphanelerde yazma nüshası bulunan eser üzerinde doktora çalışması yapılmıştır. Kemalettin Özdemir, *Hadis İlminde Abd b. Humeyd ve Müntehab Müsnedi*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1980). Ayrıntılı bilgi için bk. Talat Koçyiğit, "Abd b. Humeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 58.

30 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 2097; 7: 4792; 9: 6347. Eserin en önemli özelliği bab başlıklarında fikhî görüşlerini belirtmesi, bir hadisi ihtiva ettiği konulara göre çeşitli bölümlerde tekrarlamasıdır. Kanpûr, Haydarâbâd, Delhi, Dimaşk ve Beyrut'ta basılmıştır. Eser Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. 1. *Sünen-i Dârimî*, Trc. Abdullah Aydınli, (İstanbul: Madve Yayınları, 1996). 2. *Sünen-i Dârimî Tercümesi*, Trc. Abdullah Parlıyan, (Konya: Konya Kitapçılık, 2017). Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Aydınli, "Abdullah b. Abdurrahman Dârimî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 494-495.

31 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 145; 2: 1266; 3: 1442; 5: 3076; 6: 4449, 7: 4794. *Sahîh-i Buhârî* olarak bilinen bu eserini 600.000 kadar hadis arasından seçerek yazmıştır. İstanbul, Mısır, Hindistan ve Avrupa'da birçok defa basılmıştır. Türkçe'ye de tercüme edilmiştir (*Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, Trc. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009). Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, "Muhammed b. İsmâîl Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 368-342; Yusuf Şevki Yavuz, "Muhammed b. İsmâîl Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 372-374; Salim Ögüt, Muhammed b. İsmâîl Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 375-376; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 114-123.

32 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 8; 2: 715; 3: 2174; 5: 3219; 7: 4789. *Sahîh-i Müslim* olarak da bilinen eser en önemli özelliği, bir hadisin güvenilir rivayetlerinin tamamını çeşitli senetlerle bir araya getirmesidir. Eser 4000 sahîh hadisi ihtiva etmektedir. *Sahîh-i Buhârî* ile birlikte "Sahîhayn" olarak bilinen eser üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Kalkûta, Bulak, İstanbul ve Kahire'de basılmıştır. Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. 1. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Trc. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980). 2. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi Seti*, Editör: Fethullah Yılmaz, İlmî İnceleme: Ali Budak-Ömer Çetinkaya (İstanbul: Işık Yayınları, 2013). Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 124-129; M. Yaşar Kandemir, "Müslim b. Haccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 93-94.

- Şeybe) (v. 262/875) *el-Müsnedü'l-kebîrû'l-muallal*.³³
13. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (İbn Mâce) (v. 273/887) *es-Sünen*.³⁴
14. Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (Ebû Dâvûd es-Sicistânî) (v. 275/889) *es-Sünen*.³⁵
15. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (v. 279/892) *el-Câmiu's-sahîh. Sünenü't-Tirmizî*.³⁶
16. Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel) (v. 290/903) *Zevâidü Abdillâh*.³⁷
17. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî (Bezzâr) (v. 292/905) *el-Müsned*.³⁸

33 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 5885. İçerisinde 1000'e yakın hadisin zayıf kabul edildiği eserde 4341 hadis bulunmaktadır. Eserde hadislerin farklı rivayetleri bir araya getirilmiş ve râvilerin ihtilâfları belirtilmiştir. Her sahâbinin biyografisi kaydedilmiş, rivayet ettiği hadislerin mevcut olan illetlerini gösterilmiş, senetteki ricâli tanıtılarak onların cerh ve ta'diline dair bilgi verilmiştir. Kitabın bir kısmı basılmış diğer kısımlarının günümüze ulaşmış-ulaşmadığı bilinmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Sandıkçı, "İbn Şeybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 378-379.

34 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 1266; 3: 2195; 5: 3703; 7: 4794, 4987. Eser Delhi, Kahire ve Riyad'da basılmış ve Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. *Süneni İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, Trc. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Neşriyat, 2013). Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "İbn Mâce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 161-162; M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 143-145.

35 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 701; 6: 4401; 7: 4790; 8: 5487. Ebû Dâvûd'un İslâm hukukuyla ilgili 4800 hadisi ihtiva eden bu eserinde hadislerin sıhhat dereceleri de tespit edilmiştir. Muhtelif şehirleri bulunan *es-Sünen*'in Kahire ve birçok yerde baskısı yapılmış ve Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, Trc. Necati Yeni-el-Hüseyn Kayapınar, Redakte ve Tashih: Mehmet Savaş-İsmail Lütfi Çakan (İstanbul: Şamil Yayınları, 2012). Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 119-121; M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 145.

36 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 137; 2: 784; 5: 3198; 8: 5570; 9: 6174. Birçok şerhi ve muhtasarı bulunan eser, Delhi, Bulak, Kahire ve Beyrut'ta yayımlanmıştır. Eser Türkçe'ye de çevrilmiştir. 1. *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, Trc. Osman Zeki Mollamehmetoğlu (İstanbul: Yunus Emre Yayınları, 1981). 2. *Sünen-i Tirmizî Tercümesi*, Trc. Abdullah Parlıyan (Konya: Konya Kitapçılık, 2007). Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 129-132; M. Yaşar Kandemir, "Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 202-204.

37 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 4434; 9: 6065. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in, babası Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* isimli eserine babası ve babası dışındaki hocalarından duyduğu hadislerle, babasından duymadığı halde ona okuduğu hadisleri ihtiva eden bir eserdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Salahaddin Polat, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 81.

38 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 715, 7: 4680; 8: 5418, 5735; 9: 6270. Eser aşere-i mübeşşerenin müsnedlerini ihtiva etmektedir. Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Bezzâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 113.

18. Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (Nesâî) (v. 303/915) *es-Sünen*.³⁹
19. Ebû Ya'îlâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî (Ebû Ya'îlâ el-Mevsilî) (v. 307/919) *el-Müsned*.⁴⁰
20. Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbüri (İbn Huzeyme) (v. 311/924) *es-Sahîh. Muhtasarü'l-muhtasar mine'l-müsned ani'n-nebî sallallâhu aleyhi ve sellem bi-nakli'l-âdl ani'l-adl mevsûlen ileyhi sallallâhu aleyhi ve sellem min ğayri kat fi'l-isnâd ve lâ cerh fi'nâkili'l-ahbâri'lletî nezküruhâ bi-meşîeti'llâhi teâlâ* gibi isimlerle de bilinmektedir.⁴¹
21. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî (Hakîm et-Tirmizî) (v. 320/932) *Nevâdirü'l-usûl fî marîfeti ahbâri'r-resûl (Selvetü'l-ârifîn ve büstânü'l-muvahhidîn)*.⁴²
22. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mîsrî et-Tahâvî (v. 321/933) *Meâni'l-âsâr*.⁴³

39 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 600; 2: 715; 7: 4806; 8: 5914; 9: 6391. *el-Müctebâ* olarak da bilinen ve sünenler arasında en az zayıf hadis içerdiği kabul edilen eserde 5758 hadis bulunmaktadır. Delhi ve Beyrut'ta basılmıştır. Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. *Sünenü'n-Nesâî*, Trc. A. Muhtar Büyükcınar-Ahmet Tekin-Faruk Harman-Yaşar Erol (İstanbul: Kalem Yayınları, 1981). Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 563-565; M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 147-148.

40 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4700, 4846; 9: 6243. Eserde, Hz. Peygamber'in hadisleri yanında sahâbeye ait bol miktarda haberler ve bazı hadis âlimlerince zayıf sayılan mürsel rivayetler de vardır. Eser, İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî'nin (v. 381/991) rivayetiyle günümüze gelmiştir. Hüseyin Selîm Esed tarafından *Müsnedü Ebî Ya'îlâ el-Mevsilî* adıyla 13 cilt halinde yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mücteba Uğur, "Ebû Ya'îlâ el-Mevsilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 258-259.

41 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 480; 7: 4830; 9: 6152. *es-Sahîh*'in muhtasarı olup Müellif, eseri kitap ve bablara ayırmış, lafız farklılıklarına işaret ederek çelişkili olduğu kanaatini uyandıran hadisleri uzlaştırmaya çalışmıştır. Günümüze kadar ancak dörtte biri ulaşan eser, *Sahîhu İbn Huzeyme* adıyla yayınlanmıştır (Beyrut 1395/1975). Eser üzerine Türkiye'de Enbiya Yıldırım tarafından yüksek lisans ve Mustafa Işık tarafından da doktora tezi hazırlanmıştır. (Enbiya Yıldırım, "İbn Huzeyme ve Sahîhi", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1989; Mustafa Işık, İbn Huzeyme Sahîh'i ve İbn Hibbân'ın Sahîh'i ile Mukayesesi, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1998). Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Işık, "İbn Huzeyme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 79-81.

42 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 936; 5: 3428; 7: 4690; 8: 5469, 5819; 9: 6095. Eserde, 291 hadisin şerhi yapılmıştır. *Mirkâtü'l-vusûl li-nevâdiri'l-usûl* adlı hâşiyesiyle birlikte İstanbul ve Beyrut'ta yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülfettâh Abdullah Bereke, "Hakîm et-Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 196-199.

43 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4830, 4832, 4964. Fıkıh sistematiğine göre mezhepler arasında tartışılan hadislerin incelendiği bir eser olup Lekneve, Kalkûta, Kahire ve Beyrut'ta basılmıştır. Eser üzerinde çeşitli şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Türkiye'de *Şerhu Meâni'l-âsâr: Hadislerle İslâm Fıkhı* adıyla tercüme edilmiştir İmam Tahâvî, *Hadislerle İslâm Fıkhı* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2007). Ayrıntılı bilgi için bk. Davut İltaş, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 385-388; Salih Sabri Yavuz, Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 388-389.

23. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (v. 328/940) *Kitâbü'l-mesâhif*.⁴⁴
24. Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (İbn Hibbân) (v. 354/965) *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsım ve'l-envâ (Sahihu İbn Hibbân, es-Sünen, et-Tekâsım ve'l-envâ)*.⁴⁵
25. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (v. 360/971) *el-Mu'cemü'l-kebîr*.⁴⁶
26. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (v. 360/971) *el-Mu'cemü'l-evsat*.⁴⁷
27. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (v. 360/971) *el-Mu'cemü's-sağîr*.⁴⁸
28. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (Ebü's-Şeyh) (v. 369/979) *Kitâbü'l-azame*.⁴⁹
29. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (v. 385/995) *es-Sünen*.⁵⁰

44 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9: 6217, 6342. Mezkûr kaynakla ilgili bilgi için bk. Mustafa Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütubi ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-müsnî, 1941), 2: 1703.

45 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 137; 6: 4434; 7: 4679; 8: 5648; 9: 6343. Tamamı günümüze kadar ulaşmayan eser, Hz. Peygamber'in fiilleri emirleri, nehiyeleri, haberleri ve mubahlar şeklinde tertip edilmiştir. Sahih hadisler yanında hasen hadisleri de ihtiva etmektedir. Medine ve Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 63-64; Mehmet Ali Sönmez, "el-Müsnedü's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 106-108.

46 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 5904, 5943. Türünün en geniş hacimli örneği olan eserde, aşere-i mübeşşereden başlayarak sahâbe adları yarı alfabetik biçimde sıralanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Görmez, "Taberânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 310-312.

47 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 4361; 7: 4653, 4883, 4994; 8: 5418, 5890; 9: 6084. Taberânî'nin, 2000 kadar hocasına ait 30.000 rivayete yer verdiği söylenen eserde, hadis sayısı daha az ve bazı nüshalar da farklıdır. Eser üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Görmez, "Taberânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 310-312.

48 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9: 6216. Eserde, Taberânî'nin alfabetik olarak 1161 hocasının rivayetlerinden birer veya ikişer örnek kaydedilmiştir. Bazı hadislerin sıhhatine dair açıklamalara, rivayet şekline ve râviler hakkında bilgilere dair ayrıntılara yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Görmez, "Taberânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 310-312.

49 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 4355; 7: 4894. Allah'ın azameti ve melekût âleminin akılları durduran hallerine dair hadis ve haberleri ihtiva eden eseri, Rızâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî yayınlamıştır (1408/1988). Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Yardım, "Ebü's-Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 343-344.

50 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 4434; 8: 5293; 9: 6014, 6207. Diğer sünenlere nisbetle daha fazla zayıf, münker hatta mevzû haber ihtiva eden eser, fıkıhla ilgili hadislerin rivayetlerini bir araya toplamaktadır. *es-Sünen Delhi*'de basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail L. Çakan, "Dârekutnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 488-490; Abdullah Aydın, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 148.

30. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Ferec b. Lâl el-Hemedânî eş-Şâfî (v. 398/1007) *Sünen*.⁵¹ *Mekârimü'l-ahlâk*.⁵²
31. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî (v. 405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*.⁵³
32. Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdüye b. Fûrek el-İsfahânî (İbn Merdüye) (v. 410/1020) *Emâlî*.⁵⁴
33. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsfahânî (v. 430/1038) *Delâilü'n-nübüvve*.⁵⁵
34. Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî (Kudâî) (v. 454/1062) *Müsnedü's-Şihâb*.⁵⁶
35. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî (v. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*.⁵⁷
36. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî (v. 458/1066)

51 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (Zehebi), (v. 748/1348) *Siyeru âlâmü'n-nübelâ* (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1422/2001), 12: 523.

52 Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân el-İrâkî (v. 806/1404) *Tahrîcu ehâdis-i İhyâ-i ulûmi'd-dîn*, (Riyad: Dâru'l-Âsîmeti li'n-Neşr, 1408/1987), 1: 120; Ali b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdihân el-Müttakî el-Hindî (v. 975/1567) *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-efâl* (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1401/1981), 10: 181.

53 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 20; 2: 1718; 8: 5367, 5943. Eser, Buhârî ile Müslim'in şartlarına uyduğu halde kitaplarına almadıkları, bazıları zayıf ve mevzû olan 8803 rivayeti ihtiva etmektedir. Haydarâbâd ve Beyrut'ta yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbü'rî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 190-193.

54 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 3576; 6: 4489; 7: 4567; 8: 5589; 9: 6277. Ebû Sehl b. Ziyâd el-Kattân'ın 300 kadar meclisinde tutulan notların derlenmesiyle meydana gelen bir eserdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkadir Şenel, "İbn Merdüye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 184-185.

55 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 9; 6: 4362; 7: 4623; 8: 5418; 9: 5922, 6106. Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat etmek maksadıyla yazılan kaynak bir eserdir. Haydarâbâd ve Halep'te yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 201-204.

56 Kudâî'nin bir başka eseri *Şihâbü'l-ahbâr*'daki hadislerin senetleriyle birlikte derlendiği eserdir. İstinsah edilen en eski ve sıhhatli yazması Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bağdat'ta yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Yardım, "Kudâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 309-310; Mehmet Efendioğlu, "Şihâbü'l-Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 143-144.

57 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4616; 8: 5604, 5738; 9: 5972, 6206, 6207. *es-Sünenü'l-kebir* diye de bilinen eser, Şâfîi fikhını ön planda tutarak diğer hadis kitaplarında bulunmayan pek çok hadisi, sahâbe ve tâbiîn kavlini muhtelif rivayetleriyle birlikte ihtiva etmektedir. Haydarâbâd'da basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 58-61; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 61-62; Mehmet Efendioğlu, "es-Sünenü'l-Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 148-150.

Delâ'ilü'n-nübüvve.⁵⁸

37. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî (v. 458/1066) *Şuabü'l-îmân*.⁵⁹
38. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî (v. 458/1066) *el-Esmâ ve's-sıfât*.⁶⁰
39. Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. İsmâil b. Ahzem el-Medinî, (v. 494/1100) *Emaliyyü'l-Ahzem*.⁶¹
40. Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye b. Şehredâr (Deylemî) (v. 558/1163) *Firdevsü'l-ahbâr, Kitâbü'l-Firdevs*.⁶²
41. Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî es-Sa'dî (Ziyâeddin el-Makdisî (v. 643/1245) *el-Muhtâra fî'l-hadîs. el-Ehâdisü'l-muhtâre mimmâ lem yuhrichü'l-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ (el-Muhtâre, el-Ehâdisü'l-ciyâdi'l-muhtâre mimmâ leyse fî's-Sahîhayn ev ehadihimâ, el-Müstahrec mine'l-ehâdisi'l-muhtâre mimmâ lem yuhrichü'l-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ)*.⁶³
42. Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân el-Müttakî el-Hindî

58 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 9; 5: 3169; 6: 4193; 7: 4802; 8: 5891; 9: 5972, 6352, 6354. Sahih rivayetlere dayanarak Hz. Muhammed'in özelliklerinin derlendiği eserdir. Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 58-61; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 61-62; Yusuf Şevki Yavuz, "Delâ'ilü'n-Nübüvve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 117-118.

59 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 3213; 6: 4112; 7: 4789; 8: 5360; 9: 6216. *el-Câmi'u'l-musanneffî beyâni şuabi'l-îmân* olarak da isimlendirilen eserde, imanla ilgili hadisten hareketle bunların nelerden ibaret olduğu açıklanmaktadır. Eser, Beyrut'ta yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 58-61; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 61-62; Bekir Topaloğlu, "Şuabü'l-îmân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 219-221.

60 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4777, 4879, 4880, 4919. Eserde, Allah Teâlâ'nın isimleri incelenmiş başka isimlerinin olduğu da gösterilmiştir. Beyrut'ta yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 58-61; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hüseyin Beyhakî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 61-62; Yusuf Şevki Yavuz, "el-Esmâ ve's-Sıfât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 6: 421-422.

61 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4794.

62 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4690, 4793, 4795. Eserin asıl adı *Kitâbü'l-Firdevs bi-me'sûri'l-hiâb* ise de *Firdevsü'l-ahbâr*'dır. Deylemî, babasının *Kitâbü'l-Firdevs* isimli eserindeki hadislerin isnadlarını toplayarak daha kullanışlı hale getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mücteba Uğur, "Şehredâr b. Şîrûye Deylemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 266.

63 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 5254-5255. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, "Ziyâeddin el-Makdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 491-495.

(v. 975/1567) *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-efâl*.⁶⁴

1.2. HADİS ŞERHLERİ VE DİĞER ŞERH VE HÂŞİYELER

1. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (İbn Abdülber en-Nemerî) (v. 463/1071) *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*.⁶⁵
2. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (v. 676/1277) *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*.⁶⁶
3. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî (v. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*.⁶⁷
4. Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî (Bâbertî) (v. 786/1384) *el-İnâye*.⁶⁸
5. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (İbn Hacer el-Askalânî) (v. 852/1449) *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*.⁶⁹
6. Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (v. 855/1451) *Umdetü'l-kârî fî şerhi*

64 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4796; 9: 6342. Alî el-Müttakî'nin, Süyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi*, *el-Câmiu's-sağîr* ve *Ziyâdetü'l-câmi* isimli üç eserindeki rivayetler esas alınarak, fıkıh konularına göre alfabetik olarak düzenlenmiş hadis kitabıdır. Haydarâbâd, Halep ve Beyrut'ta çeşitli baskıları yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Canan, "Kenzü'l-Ummâl", *Türkiye Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 262-263; Azmi Özcan, "Müttakî el-Hindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 222-223.

65 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 2986. Nemerî'nin, *el-Muvatta*'nın Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetinde doğrudan Hz. Peygamber'e nispet edilen hadisleri esas alarak esere yazmış olduğu şerhtir. Türkiye'de Nevzat Tartı tarafından İbn Abdülber hakkında yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. (Nevzat Tartı, İbn Abdülber ve et-Temhîd'indeki Şerh Metodu, (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994). Ayrıntılı bilgi için bk. Lâyeth Suûd Casim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 269-272.

66 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 3260; 7: 4585, 5098; 8: 5958; 9: 6174, 6175, 6176. Eser, *Sahîh-i Müslim*'in en önemli şerhlerinden biridir. Hindistan, Bulak ve Kahire'de basılmıştır. Ülkemizde Nevevî üzerine yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Yakup Koçyigit, Muhyiddin en-Nevevî'nin Hayatı, Eserleri ve Sahîh-i Müslim Şerhindeki Metodu, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1989). Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 124-129; M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 45, 49.

67 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 1457; 7: 4991; 8: 5367; 9: 5398, 6345. Eser, Kirmânî'nin, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* üzerine yazdığı şerhidir. Kahire ve Beyrut'ta defalarca basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Hakkı Ünal, "Şemseddin Kirmânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 65-66.

68 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4965.

69 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4624, 4803, 4923, 4978, 4986, 5049, 5057, 8: 5454, 5803. İbn Hacer'in kaybolan kitaplarında veya bazı müelliflerin günümüze ulaşmayan eserlerinde yer alan bilgileri de ihtiva eden en değerli çalışmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 114-123; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 514-531.

Sahîhi'l-Buhârî.⁷⁰

7. Ebû İshâk İsmâüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (v. 945/1538) *Hâşiye alâ Muhtasari'l-Meânî*.⁷¹
8. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (İbn Hacer el-Heytemî) (v. 974/1567) *Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc*.⁷²
9. Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî (v. 1031/1622) *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmii's-sağîr*. Elmalılı tefsirinde *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmii's-Sağîr* isimli eserden 20 civarında hadis nakletmiştir.⁷³
10. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (v. 1069/1659) *İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râzî (Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî)*.⁷⁴
11. Şeyhîzâde Muhyiddin Mehmed (v. 1078/1667) *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-tevîl*
12. Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (İbn Âbidîn) (v. 1252/1836) *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*.⁷⁵

1.3. GARİBÜ'L-HADİS VE RİCÂL ESERLERİ

1. Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esîr) (v. 606/1210) *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadis ve'l-eser*.⁷⁶
2. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (İbn Hacer el-Askalânî) (v. 852/1449) *Tehzîbü't-tehzîb*.⁷⁷

70 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 3922; 9: 5964, 5968, 6172, 6173. Sahîh-i Buhârî'nin şerhidir. Müellif İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* adlı şerhini bazı konularda tenkit etmektedir. Eserin, İstanbul ve Kahire'de baskıları yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Osman Koçkuzu, "Bedreddin Aynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 271-272; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 114-123.

71 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4637.

72 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4595, 4833, 4977; 9: 5982.

73 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 3853, 9: 6379. Süyûtî'nin eseri üzerine Münâvî'nin şerhidir. Hadisler genişçe şerhedilmiş, hadislerin râvileri hakkında bilgi verilmiştir. Kahire, Beyrut ve Mekke-Riyad'da yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Muhammed Abdürraûf Münâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 572-575.

74 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 1554.

75 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9: 5986, 6049, 6053.

76 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 1750; 5: 3143; 6: 4506; 7: 4975; 8: 5343; 9: 4975, 6315. Hadislerdeki nadir kelimeleri alfabetik sırayla açıklayan önemli kaynak eserlerden biridir. Kahire'de yayınlanmıştır.

77 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 1751, 7: 5114. Türünün en önemli çalışmasıdır. Eser, Haydarâbâd-Dekken ve Beyrut'ta yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 514-531; M. Yaşar Kandemir, "el-Kemâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 222-224.

3. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (İbn Hacer el-Askalânî) (v. 852/1449) *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*.⁷⁸
4. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (v. 911/1505) *ed-Dürri'n-nesîr fi telhisi (muhtasarı) Nihâyeti İbni'l-Esîr*.⁷⁹

Elmalılı'nın tefsirin mukaddime bölümünde isimlerini açıkça zikrettiği ve “daima yanımdan ayırmadığım kaynaklar” a bakıldığında bunların dikkatle ve özenle seçildiği söylenebilir. Zira bu kaynaklar, bir müfessirin mutlaka müracaat etmesi gereken kaynaklardır. Çünkü bu kaynakların hemen hepsi kapsamı geniş, bir önceki asırlardaki görüşleri de içinde barındıran bir kısmı da hadis, fıkıh, felsefe ve tasavvuf kaynaklarından istifade edilerek telif edilmiş büyük hacimli temel kaynaklar olduğu görülür. Öte yandan Elmalılı'nın “daima yanımdan ayırmadığım kaynaklar” isimlendirmesi de dikkat çekicidir. Bu ifadeden anlaşılan husus, bu eserlerin Elmalılı'nın çalışma odasında bulunan eserler olduğu gerçeğidir. Elmalılı bu eserlerden yararlanarak tefsir çalışmasını yapmışsa da ihtiyaç duyulduğunda İstanbul'da bulunan birçok kütüphaneye giderek hem tefsir hem de diğer ilimlere dair kitaplara müracaat etmiştir. Dolayısıyla Elmalılı'nın bu ifadesi, tıpkı akademik çalışmalarda olduğu gibi araştırmancının başlangıcında yararlandığı başucu kaynakları zikretme sadedinde söylenmiş bir ifade olarak düşünülmelidir. Bu ifadeden, başka kaynaklardan yararlanmadığı hükmü çıkmaz. Nitekim tefsirde kullanılan kaynaklara bakıldığında bu durum açıkça görülür.

1.4. HADİS USÛLÜ ESERLERİ

1. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (İbn Ebû Hâtîm) (v. 327/938) *el-Cerh ve't-tadîl*.⁸⁰
2. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (v. 385/995). *İlelü'l-hadîs*.⁸¹
3. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (v. 643/1245) *Mukaddimetü İbni's-Salâh (Ulûmü'l-*

78 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 10; 6: 3897.

79 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 1525. Süyûtî eserde, İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fi ğaribi'l-hadis ve'l-eser* isimli eserindeki hadis metinlerini çıkarıp ğarib kelimeleri açıklamıştır. Eser, *en-Nihâye*'nin muhtasarıdır. Süyûtî, bu eserde bulunmayan bazı kelimeleri ekleyip alfabetik olarak düzenlemek suretiyle *et-Tezyil ve't-teznîb 'alâ Nihâyeti'l-ğarîb*'i oluşturmuştur (nşr. Abdullah el-Cebbûrî, Riyad 1982, 1983).

80 16.040 râvî hakkında bilgi veren hadis usûlüne ait bir eserdir. Haydarâbâd, Beyrut ve Kahire'de yayınlanmıştır.

81 Müsned tertibine göre hazırlanmış olan eser, beş cilt olup yazmaları çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır.

*hadîs, Aksa'l-emel ve 'ş-şevk fî 'ulûmi hadîsi'r-Resûl).*⁸²

4. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (v. 852/1449). (İbn Hacer el-Askalânî) *Nuhbe. Nuhbetü'l-fiker.*⁸³

1.5. TABAKÂT KİTAPLARINDAN KAYNAKLARI

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (v. 230/845) *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr (et-Tabakâtü'l-kübrâ).*⁸⁴
2. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (v. 279/892) *Ensâbü'l-eşraf.*⁸⁵
3. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (v. 360/971). *el-Mu'cemü'l-kebîr.*⁸⁶
4. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (v. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ.*⁸⁷
5. Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî (v. 1304/1886) *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Haneftiyye (et-Talîkâtü's-seniyye ale'l-Fevâidi'l-Behiyye).*⁸⁸

Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirinde yararlandığı hadis literatürüne bakıldığında, temel hadis kitapları başta olmak üzere sahih, sünen, mu'cem, musannef, müsned, tarih, tabakât, ricâl ve şemâil gibi çeşitli türdeki hadis kaynaklarından yararlandığı anlaşılmaktadır. O, âyetlerin açıklanmasında hadis şerhleri de dâhil olmak üzere 60'dan fazla hadis kaynağından yararlanmış ve alıntılar yapmıştır. Bu tespit, onun hadis külliyatına ve literatürüne vukûfiyetini ortaya koymasından önemlidir.

1.6. TEFSİR ESERLERİNDEN KAYNAKLARI

Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin mukaddimesinde sürekli yanında bulundurduğunu belirttiği dokuz tefsir kitabından ayrı olarak başka tefsir kitaplarından da yararlanmıştı. Bunları şu şekilde sıralamamız mümkündür:

82 Hadis usûlü konularını inceleyen kaynak bir eserdir. Üzerinde çoğu şerh ve ihtisar olmak üzere yüzlerce çalışma yapılmış ve manzum hale getirilmiştir. Leknev, Medine, Halep, Dimaşk ve Kahire'de basılmıştır.

83 İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin, hadis ilimlerini altmış beş nevi halinde incelediği Mukaddime'sine kırk nevi daha eklenerek te'lif edilmiş bir muhtasarıdır. Müellifi tarafından *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi nuhbeti'l-fiker* adıyla şerh edilmiştir.

84 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 4453; 8: 5586, 5734; 9: 6178.

85 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4802.

86 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9: 5904, 5943.

87 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4796; 8: 5819; 9: 6342.

88 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4883.

1. Ebû Bekir Abdurrahman b. Keysân el-Esamm (v. 200/816) *Tefsîru'l-Esam*.⁸⁹
2. Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî) Abd b. Humeyd (v. 249/863-64) *et-Tefsîr*.⁹⁰
3. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (v. 311/923) *Meâni'l-Kur'ân ve irâbüh*.⁹¹
4. Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî, (Ebû Müslim İsfahânî) (v. 322/934) *Câmiu't-te'vîl li-muhkemi't-tenzîl (Şerhu't-te'vîl)*.⁹²
5. Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâîl el-Kaffâl eş-Şâşî (Muhammed b. Ali Kaffâl), (v. 365/976) *Tefsîrû'l-Kur'ân*.⁹³
6. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (Ebû's-Şeyh) (v. 369/979) *Tefsîr (Tefsîru Ebi's-Şeyh)*.⁹⁴
7. Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî (İbn Merdûye) (v. 410/1020) *Kitâbü't-tefsîr (et-Tefsîrû'l-müsned)*.⁹⁵
8. Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî el-Ezdî en-Nişâbûrî (v. 412/1021) *Tefsîr-i hakâyık*.⁹⁶
9. Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî (Kâdî Abdülcebbâr) (v. 415/1025) *el-Muhît fi't-tefsîr*.⁹⁷
10. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nişâbûrî (v. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân (et-Tefsîrû'l-kebîr, Tefsîrû's-Sa'lebî)*.⁹⁸
11. Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (v. 450/1058) *Tefsîrû'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-uyûn)*.⁹⁹
12. Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nişâbûrî (Vâhidî) (v. 468/1076) *el-Basît fi tefsîri'l-Kur'ân*.¹⁰⁰
13. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî (v. 502/1109). *el-Mûlahhas fi'râbi'l-Kur'ân*.¹⁰¹

89 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3: 1697; 4: 2940.

90 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 4449; 7: 4624, 4695, 4845; 9: 6271.

91 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 4999.

92 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 400, 616.

93 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 858; 2: 1209, 1210; 3: 1566, 1648; 5: 3219; 8: 5691, 5870.

94 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 4495.

95 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 3703, 4004; 4495; 9: 6270.

96 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 4006, 4208; 4982.

97 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 528, 749; 9: 5977.

98 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 7, 9.

99 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 4985; 8: 5829, 9: 6165.

100 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 9; 2: 1197; 6: 4299; 8: 5944; 9: 6033.

101 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4: 2234; 8: 5957.

14. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî (v. 516/1122) *Meâlimü't-tenzil*.¹⁰²
15. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâtî el-Endelüsî (İbn Atıyye el-Endelüsî) (v. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*.¹⁰³
16. Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî (v. 548/1154) *Mecmau'l-beyân li-ulûmi'l-Kur'ân (Mecmau'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân)*.¹⁰⁴
17. Rûzbihân-ı Baklî (v. 606/1209) *Arâisü'l-beyân fî hakâiki'l-Kur'ân*.¹⁰⁵
18. Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullâh b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî (Necmeddîn-i Dâye)¹⁰⁶ (v. 654/1256) *Aynü'l-hayât ve et-te'vilâtü'n-Necmiyye. (Bahrü'l-hakâik ve'l-me'ânî)*.¹⁰⁷
19. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (v. 671/1273) *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*.¹⁰⁸
20. Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (v. 710/1310) *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*.¹⁰⁹
21. Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî (v. 741/1341) *Lübâbü't-te'vil fî meâni't-tenzil*.¹¹⁰
22. Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (İbn Kesîr) (v. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*.¹¹¹
23. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1415) *Besâiru zevi't-temyiz fî letâifi'l-kitâbi'l-azîz*.¹¹²
24. Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî (v. 864/1459) ve Ebü'l-Fazl Celâlüddîn

102 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 4690.

103 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 8: 5372, 5600; 9: 5985, 6154. Eserin ismi kaynaklarda *el-Vecîz* veya *el-Câmiu'l-muharrerü's-sahîhu'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* şeklinde de geçmektedir.

104 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 5060; 8: 5748.

105 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 8: 5612.

106 Elmalılı tefsirinde “Necmeddîn-i Kübrâ tefsirinde der ki” şeklinde geçen ve ismi zikredilmeyen tefsir müridi Necmeddîn-i Dâye'nin *Aynü'l-hayât ve et-Te'vilâtün-Necmiyye* adlı eseridir. Karışıklık Kübrâ ve Dâye'nin aynı adı taşımalarından kaynaklanmaktadır. Araştırmacı İsmet Ersöz de “Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'ân Dili” isimli çalışmasında Necmeddîn-i Dâye'ye ait olan bu tefsirin müellifini sehven Necmeddîn-i Kübrâ olarak olarak kaydetmiştir (İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'ân Dili* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1985), 78.

107 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 3644.

108 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2: 812; 3: 1528; 5: 3051; 9: 6150.

109 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 4625.

110 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 3036.

111 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3: 1669; 7: 4880; 9: 6207.

112 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 4945, 5180, 5186; 8: 5399.

Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (v. 911/1505) *Tefsîru'l-Celâleyn, Tefsîrû'l-Kur'ân (Lübbü't-tefâsîr)* (tefsirlerin özü) isimleriyle de bilinmektedir.¹¹³

25. Mevlânâ Kemâlüddîn Hüseyin b. Alî-i Beyhakî-yi Sebzevârî (Hüseyin Vâiz-i Kâşifi) (v. 910/1505) *Mevâhib-i âliyye (Tefsîr-i Hüseyinî)*.¹¹⁴
26. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (v. 911/1505). *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*.¹¹⁵
27. Nimetullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî (v. 920/1514) *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-ğaybiyye el-mûdihatü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye (Tefsîru'n-Nahcuvânî)*.¹¹⁶
28. İsmâil Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) *Rûhu'l-beyân fi'tefsîri'l-Kur'ân*.¹¹⁷
29. Biberstein Kazımırskı (v. 1305/1887) *Le Koran*.¹¹⁸
30. Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısrî (v. 1322/1905) *Tefsîru cüz-i amme*.¹¹⁹
31. Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısrî (v. 1322/1905) *Tefsîru'l-fâtîha*.¹²⁰

1.7. KUR'ÂN İLİMLERİNDEN KAYNAKLARI

1. Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Mes'ûd b. Gafil b. Habîb el-Hüzeli (Abdullah b. Mes'ûd) (v. 32/652) *Mushaf-ı Abdullah b. Mes'ûd*.¹²¹
2. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ (v. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân. Tefsîru müşkili i'râbi'l-Kur'ân*.¹²²
3. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (Ebû Ubeyd) (v. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân (Fezâ'ilü'l-Kur'ân ve meâlimuh ve edebüh)*.¹²³
4. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (v. 276/889) *Garîbü'l-Kur'ân*.¹²⁴
5. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısrî

113 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 4548; 8: 5265; 9: 5974.

114 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 3275.

115 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3: 1525; 6: 4373; 7: 4978; 9: 5974.

116 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 364.

117 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 339.

118 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3: 1742, 1743, 1746, 1769.

119 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 8: 5604, 5760; 9: 6126, 6140.

120 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 43.

121 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3: 1675; 1802.

122 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2: 1045; 7: 4560; 9: 6028.

123 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9: 6352.

124 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9: 6121.

- (Nehhâs) (v. 338/950) *Kitâbü'n-Nâsih ve'l-Mensûh (Kitâbü'n-nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm, en-nâsih ve'l-mensûh fi kitâbillâhi azze ve celle ve'htilâfi'l-ulemâi fi zâlik)*.¹²⁵
6. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî (v. 370/980) *Tehzîbü'l-luġa*.¹²⁶
7. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (v. 400/1009) *el-Furûku'l-luġaviyye*.¹²⁷
8. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî (v. 403/1013) *Î'câzü'l-Kur'ân*.¹²⁸
9. Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî (Vâhidî) (v. 468/1076) *Esbâbü'n-nüzûl*.¹²⁹
10. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (v. 505/1111) *Cevâhirü'l-Kur'ân ve dürerüh*.¹³⁰
11. Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (v. 538/1144) *el-Keşf fi'l-kurâ'ât*.¹³¹
12. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî en-Nîsâbü'rî (v. 553/1158) *Îcâzü'l-beyân an meâni'l-Kur'ân*.¹³²
13. Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî (Alemüddin Sehâvî) (v. 643/1245) *Cemâlû'l-kurrâ ve kemâlû'l-ikrâ*.¹³³
14. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Süleyman b. el-Hasen el-Belhî el-Makdisî (İbnü'n-Nakîb el-Makdisî) (v. 698/1298) *et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr fi meâni kelâmi's-semû'l-basîr*.¹³⁴
15. Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyn el-A'rec en-Nîsâbü'rî (v. 730/1329) *Garâibü'l-Kur'ân ve reġâibü'l-furkân*.¹³⁵
16. Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed

125 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 6352.

126 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili, Hak Dini Kur'ân Dili*, 3: 1751.

127 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 3579.

128 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 3563.

129 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2: 1197.

130 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9: 6344.

131 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4: 4369, 4510. Bazı kaynaklarda *el-Keşf fi'l-kurâ'âti'l-aşr* diye de geçmektedir. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (GAL) Supplementband, 1: 511.

132 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 3292; 6: 4506.

133 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9: 6215. Bazı kaynaklarda eserin ismi *Cemâlû'l-kurrâ ve kemâlû'l-akrâ* olarak kaydedilmiş, Elmalılı'da ise sadece *Cemâlû'l-kurrâ* (Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 9: 6215) şeklinde kaydedilmiştir. Yaptığımız araştırmada eserin isminin *Cemâlû'l-kurrâ ve kemâlû'l-ikrâ* olduğu tespit edilmiştir.

134 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4: 2577; 9: 5985, 6180.

135 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 4471; 7: 4570; 9: 5964.

- b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî (İbnü'l-Cezerî) (v. 833/1429) *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*.¹³⁶
17. Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî el-Bikâî (v. 885/1480) *Mesâidü'n-nazar li'l-işrâfi alâ makâsidi's-süver*.¹³⁷
18. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (v. 911/1505) 1. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*.¹³⁸ 2. *Tenâsüku'd-dürer fi tenâsübi's-süver*. (Yazır, 1971: VI, 4141). 3. *Mizânü'l-ma'dele fi şe'ni'l-besmele*.¹³⁹
19. Abdülfettah Palûvî (v. 1192/1778) *Zübdetü'l-irfan fi vücûhi'l-Kur'ân*.¹⁴⁰
20. Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî ed-Dımaşkî (v. 1306/1889) *Keşfü'l-esrâri'n-nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye fîmâ yetealleku bi'l-ecrâmi's-semâviyyeti ve'l-arziyyeti ve'l-hayevânâti ve'n-nebâtâti ve'l-cevâhiri'l-madeniyye*.¹⁴¹

1.8. FIKIH VE FIKIH USÛLÜ İLMİNDEN KAYNAKLARI

1. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (v. 182/798). *Kitâbü'l-harâc*.
2. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (v. 204/820). *el-Üm*.
3. Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassâf eş-Şeybânî (v. 261/875). *Ahkâmü'l-vakf (Ahkâmü'l-evkâf)*.
4. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (İbn Kuteybe) (v. 276/889). *el-İmâme ve's-siyâse*.
5. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd (v. 334/945). *el-Kâfi*.¹⁴²
6. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (Cessas) (v. 370/981). *Şerhu muhtasari't-Tahâvî*.
7. Ebû Bekr Abdullâh b. Ahmed b. Abdillâh el-Kaffâl el-Mervezî el-Horasânî (v. 417/1026). *el-Fetâvâ*.
8. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî (Kudûrî) (v. 428/1037). *el-Muhtasar*.

136 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 5609.

137 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 2091.

138 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 3298; 6: 4113; 9: 6174.

139 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9: 6270.

140 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 5907.

141 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 3666; 8: 5708, 5831.

142 Eser, *el-Muhtasarü'l-kâfi* olarak da bilinmektedir.

9. Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ (Debûsî) (v. 430/1039). *Tesîsü'n-nazar fi'htilâfi'l-eimme*.
10. Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (v. 476/1083). *el-Mühezzeb fî fikhi'l-imâm eş-Şâfiî*.
11. Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (v. 483/1090). *el-Mebsût*.
12. Ebû Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî (Hâherzâde) (v. 483/1090). *et-Tecnis*.
13. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî, (Necmeddin Nesefî) (v. 537/1142). *Tilbetü't-talebe (Talibetü't-talebe) fî'l-istulâhâti'l-fikhiyye*.
14. İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdirreşîd el-Buhârî (Tâhir b. Ahmed Buhârî) (v. 542/1147). *Hizânetü'l-fetâvâ. (Hizânetü'l-vâkiât, el-Vâkiât)*.
15. Ebû Abdillâh Radiyyüddîn Burhânü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed es-Serahsî et-Tûsânî (Radiyyüddin Serahsî) (v. 571/1176). *el-Muhît (el-Muhît bi'l-fikh (fi'l-fikh), el-Muhîtü'r-Radavî, Muhîtü's-Serahsî)*.
16. Ebû Muhammed (Ebü'l-Hasen) Sirâcüddîn Alî b. Osmân b. Muhammed b. Süleymân et-Teymî eş-Şehîdî el-Fergânî el-Ûşî (Ûşî) (v. 575/1179). *el-Fetâva's-Sirâciyye*.
17. Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî (v. 587/1191). *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*.
18. Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (Kâdîhan) (v. 592/1196). *Fetâvâ Kâdîhan*.
19. Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Merginânî (Burhâneddin Merginânî (v. 593/1197). *el-Hidâye*.
20. Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî (v. 596/1200). *el-Ferâizü's-Sirâciyye*.¹⁴³
21. Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfiî el-Kazvîni (Abdülkerîm b. Muhammed Râfiî) (v. 623/1226). *el-Muharrer fî fîrûi's-Şâfiyye*.
22. Ebu'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmîni (Zâhidî) (v. 658/1260). 1. *Hâvî mesâili'l-münye (Kitâbü'l-hâvî, el-Hâvî fî mesâili'l-vâkiât, el-Hâvî li-mesâili'l-münye)* 2. *Kunyetü'l-münye li-tetmîmi'l-ğunye*.

143 Muhtasar ve el-Ferâizü's-Secâvendîyye adlarıyla da bilinmektedir.

23. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî (Nevevî) (v. 676/1277). 1. *el-Mensûrât ve uyünü'l-mesâili'l-mühimmât (el-Mesâilü'l-menşûre, Uyünü'l-mesâili'l-mühimme, Fetâvâ'l-İmâm en-Nevevî)*. 2. *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb* 3. *Minhâcü't-tâlibîn*.
24. Habbâzî (v. 691/1292). *Şerhu'l-Hidâye (el-Kifâye fî şerhi'l-Hidâye, Müşkilâtü'l-hidâye, Haşiye ale'l-Hidâye, el-Kifâye fî şerhi'l-Hidâye)*.
25. Sedîdüddin el-Kâşgarî (v. 705/1305). 1. *Münyetü'l-musallî (Ğunyetü'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî ve gunyeti'l-mübtedî)*.¹⁴⁴ 2. *Muhtasarı Gunyeti'l-mütemellî*.¹⁴⁵
26. Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (Ebü'l-Berekât Nesefî) (v. 710/1310). *Kenzü'd-dekâik*.
27. Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (Abdülazîz el-Buhârî) (v. 730/1330). *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*.¹⁴⁶
28. Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf (Çârperdî) (v. 746/1346). *es-sirâcü'l-vehhâc fî Şerhi'l-Minhâc*.
29. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (İbn Kayyım el-Cevziyye) (v. 751/1350). *et-Turuku'l-hükmiyye fî's-siyâseti's-şerıyye (el-Firâsetü'l-marziyye fî ahkâmi's-siyâseti's-şerıyye)*.
30. Celâleddin el-Kurlânî (v. 767/1366). *el-Kifâye fî şerhi'l-Hidâye*.
31. Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısrî (Bâbertî) (v. 786/1384). *el-İnâye*.
32. Âlim b. Alâ (v. 786/1384) *Fetâva't-Tatarhâniyye*.¹⁴⁷
33. Radıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Haddâd Ebû Bekir (Haddâd) (v. 800/1398). *es-Sirücü'l-vehhâc*.
34. Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Fâris el-Kinânî el-Mısrî (Kâriülhidâye) (v. 829/1426). *Fetâvâ Kâriü'l-Hidâye*.¹⁴⁸
35. İbrâhim b. Muhammed el-Halebî (v. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur*.

144 Eser, *Halebî kebîr* olarak tanınmıştır.

145 Eser, *Halebî sağır* olarak tanınmıştır.

146 Bazı kaynaklarda yanlış bir bilgi verilerek bu eserin kelâm ilmine âit bir eser olduğu belirtilmektedir. Mustafa Özel, Elmahlı ile Mevdûdî'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999), 28. Oysaki bu eser, Pezdevî'nin fıkıh usûlü eserine dair bir şerh çalışmasıdır. Bu şerh aynı zamanda en güzel ve en büyük şerhi olup bir usûl-i fıkıh külliyyatı niteliğindedir.

147 Bazı kaynaklarda eserin adı; *Zâdü's-sefer* veya *Zâdü'l-müsâfir*'dir.

148 Eser *el-Fetâva's-Sirâciyye* olarak da bilinmektedir.

36. Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, (İbnü'l-Hümâm) (v. 861/1457). *Fethu'l-kadir li'l-âcizi'l-fakîr*.
37. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (v. 911/1505). *el-Hâvî li'l-fetâvî*.
38. Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî (Zeynüddin İbn Nuceym) (v. 970/1563). *Bahrü'r-râik*.
39. Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî et-Timurtâşî el-Gazzî (v. 1006/1598). *Tenvîrû'l-ebşâr ve câmiu'l-bihâr*
40. Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürünbülâlî el-Vefâî el-Mısırî (Şürünbülâlî) (v. 1069/1659). 1. *Nûrî'l-izâh ve Necâtü'l-ervâh*. 2. *İmdâdü'l-fettâh şerhu Nûri'l-izâh*. 3. *Merâkı'l-felâh bi-ımdâdi'l-fettâh*.
41. Şeyhîzâde Abdurrahman (Damad) (v. 1078/1667). *Mecmau'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*.
42. Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî (Haskefî) (v. 1088/1677). *ed-Dürrü'l-muhtâr*.
43. Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Velîyyullâh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî (Şah Velîyyullah) (v. 1176/1762). *Hüccetullâhi'l-bâliğa*.
44. Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî (Meydânî) (v. 1298/1881). *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb*.
45. Cemâleddin Abdullah Efendî (Kâdî Cemâleddin) (v. 1901). 1. *İhticâb*. 2. *es-Siyâsetü's-şer'iyye fî siyâdeti'r-râî ve saâdeti'r-raiyye*. 3. *Hulâsatü'l-kelâm fî tercîhi dîni'l-İslâm*.
46. *el-Âlemgîriyye*.¹⁴⁹

1.9. AKÂİD VE KELÂM İLMİNDEN KAYNAKLARI

1. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (v. 150/767). 1. *el-Fıkhü'l-ekber*.¹⁵⁰ 2. *el-Vasıyye*.
2. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (Mâtürîdî) (v. 333/944). *Tevîlâtü'l-Kur'ân*. *Te'vilâtü ehli's-sünne, Te'vilâtü'l-Mâtürîdiyye*.

149 *el-Fetâva'l-Hindîyye* adıyla tanınan ve Hanefî mezhebinin görüşlerini toplayan ve birçok muteber kaynaktan derlenen Arapça fetva kitabıdır. Birçok baskısı yapılmış ve Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. *Fetavayı Hindîyye*, Trc. Mustafa Efe (İstanbul: Seyda Yayınları, 2010).

150 Beyâzîzâde Ahmed Efendî tarafından diğer risâleleriyle beraber *el-Usulü'l-münîfe* adıyla bir araya getirilmiş, *İşârâtü'l-merâm* adıyla şerhedilmiştir.

3. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (Ebu's-Şeyh) (v. 369/979). *Kitâbü'l-azame*.
4. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Halîmî el-Cürcânî (v. 403/1012). *el-Minhâc fî şuabi'l-İmân*.
5. Ebû Muhammed (Ebü'l-Hasen) Sirâcüddîn Alî b. Osmân b. Muhammed b. Süleymân et-Teymî eş-Şehîdî el-Fergânî el-Ûşî (Ûşî) (v. 575/1179). *el-Emâlî*.
6. Ebü'l-Abbâs Nâsîrüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî (İbnü'l-Müneyyir) (v. 683/1284). *el-İntisâf fî mâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl*.
7. Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm es-Sübki (Takıyyüddin Sübki) (v. 756/1355). *Şerhu Akîdeti İbni'l-Hâcib*.
8. Adudüddin el-Îcî (v. 756/1355). *el-Mevâkıf fî ilmi'l-keîâm*.¹⁵¹
9. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh eş-Şiblî ed-Dımaşkî et-Trablusî (Bedreddin Şiblî) (v. 769/1367). *Âkâmü'l-mercân fî ahkâmî'l-cân*.
10. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki (v. 771/1370). *es-Seyfü'l-meşhûr fî şerhi akîdeti Ebî Mansûr*.
11. Sa'deddin et-Teftâzânî (v. 792/1390). *el-Makâsîd*. (*Şerhu'l-Makâsîd, el-Makâsîd fî ilmi'l-keîâm, Makâsîdü't-tâlibîn fî usûli'd-dîn*).
12. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (v. 816/1413). *Şerhu'l-Mevâkıf*.
13. Ebû İshak İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî (v. 1041/1631). *Cevheretü't-tevhîd*.
14. Ebû Muhammed (Ebü'l-Ferec) Abdüsselâm b. İbrâhîm b. İbrâhîm el-Lekânî (Abdüsselâm b. İbrâhîm Lekânî) (v. 1078/1668). *İthâfû'l-mürîd li-şerhi Cevhereti't-tevhîd (Lekânî Şerhi)*.

1.10. TARİH KİTAPLARINDAN KAYNAKLARI

1. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (v. 310/923). *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*.
2. Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî (v. 453/1061). *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*.

151 İbn Hacer eserin adını *el-Mevâkıf fî ilmi'l-keîâm* olarak kaydetmiş bazı kaynaklarda ise *el-Mevâkıf el-mevâkıf fî ilmi'l-keîâm ve tahkiki'l-makâsîd ve tebyîni'l-merâm* olarak geçmektedir.

3. İzzeddin Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esîr) (v. 630/1233). *el-Kâmil fi't-târih*.
4. Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (v. 732/1331). *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer (el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer, Târihu Ebi'l-Fidâ)*.
5. Edward Gibbon (v. 1794) *The decline and the Fall of Roman Empire (Roma İmparatorluğu'nun sukut ve İzmihlâli=Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi)*.¹⁵²
6. Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall (v. 1856). *Geschichte des Osmanischen Reiches*.¹⁵³
7. Corcî b. Habîb Zeydân (v. 1914). *Târihu'l-Mâsûniyyeti'l-Âm (Medeniyet-i İslâm Târihi=İslâm Uygarlıkları Tarihi, İslâm Uygarlıkları Tarihi)*.
8. Mehmet Murat Bey (v. 1917). *Genel Dünya Tarihi Tarih-i Umumi (6 Cilt)*.
9. Leone Caetani (v. 1935). *Annali Dell' Islam (İslâm Tarihi)*.
10. Seyyid Süleyman Nedvî (v. 1954). *Sîretü'n-Nebî (I-VI)*.

1.11. DİNLER-MEZHEPLER TARİHİ KİTAPLARINDAN KAYNAKLARI

1. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (İbn Hazm) (v. 456/1064). *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*.¹⁵⁴
2. Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (v. 548/1153). *el-Milel ve'n-nihal*.
3. Rahmetullah b. Halîlirrahmân el-Hindî el-Keyrânevî ed-Dihlevî (Rahmetullah el-Hindî) (v. 1308/1891). *İzhârü'l-hak*.

1.12. SÎRE KİTAPLARINDAN KAYNAKLARI

1. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (İbn İshak) (v. 151/768). *Kitâbü'l-meğâzi (Sîretü İbn İshâk, el-Mübtede ve'l-meb'as ve'l-meğâzi)*.

152 Elmalılı tefsîrinde “Gibbon” ismi yanlışlıkla “Kiyon” olarak kaydedilmiştir (Yazır, 1971: VI, 3802).

153 Eser, Türkçe'ye çevrilmiştir. *Osmanlı Devleti Tarihi*, Trc. Mehmet Ata, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.

154 Eserin adı *Hak Dini Kur'an Dili*'nde “Fisal” olarak kaydedilmiştir (Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 1851).

2. Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (v. 189/805). *es-Siyerü'l-kebîr*.
3. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (v. 218/833). *es-Sîretü'n-Nebeviyye (Sîretü İbn Hişâm, Sîretü Resûlillâh)*.
4. Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (v. 279/892). *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*. Tam adı *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye ve'l-hasâilü'l-Mustafaviyye*.
5. Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (Kâdî İyâz) (v. 544/1149). *eş-Şifâ bi-tarîfi hukûki (fi şerefi) 'l-Mustafâ*.
6. Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî (v. 581/1185). *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm (er-Ravzü'l-ünüf ve'l-meşrâu'r-rivâ fi tefsîri me'stemele aleyhi hadîsü sîreti Resûlillâhi sallahü aleyhi ve sellem ve'htevâ)*.
7. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (İbn Kayyım el-Cevziyye) (v. 751/1350). *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*.
8. Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî (Zeynüddîn İrâkî) (v. 806/1404). *ed-Dürerü's-seniyye fi (nazmi) 's-siyeri 'z-Zekiyye (fi Nazmi 's-sîreti 'n-Nebeviyye)*.¹⁵⁵
9. Ebû'l-Hasen Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Karî el-Herevî (Ali el-Kârî) (v. 1014/1605). *Şerhu'ş-Şifâ fi hukûki 'l-Mustafa (Refu 'l-hafâ an zâti 'ş-şifâ)*.

1.13. AHLAK VE TASAVVUF KİTAPLARINDAN KAYNAKLARI

1. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (v. 150/767). *el-Âlim ve'l-müteallim*.
2. Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerrî el-Harâitî (Harâitî) (v. 327/939). *Mekârimü'l-ahlâk ve meâlîhâ*.¹⁵⁶
3. Ebû'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî (v. 373/983). *Tenbihü'l-gâfilin*.

155 *Nazmü'd-düreri's-seniyye fi's-siyeri'z-zekiyye* ve *Elfıyye fi's-siyer* gibi isimlerle de bilinmektedir.

156 *Mekârimü'l-ahlâk ve meâlîhâ* isimli bu eserin müellifi Elmalılı'nın tefsirinde İbn Lâl olarak kaydedilmiştir (Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 4796). Araştırmamızda İbn Lâl ve *Mekârimü'l-ahlâk ve meâlîhâ* isimli esere rastlamadık.

4. Ebü'l-Kâsım Zeynülişlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (v. 465/1072). *er-Risâle*.
5. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Büstî (v. 470/1077). *Der Beyân-ı Hakikat-i Lâ İlâhe İllallâh ve Kelimât-ı Arabî*.
6. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (Gazzâlî) (v. 505/1111). 1. *Mişkâtü'l-envâr*. 2. *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*.
7. Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî (Abdülkadir-i Geylânî) (v. 561/1165). *Fütûhu'l-gayb*.
8. Ebü'l-Cennâb Necmüddîn-i Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hîvekî el-Hârizmî (v. 618/1221). *el-Usûlü'l-aşere*.
9. Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî (v. 632/1234) *'Avârifü'l-ma'ârif*.
10. Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (v. 638/1240). 1. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rîfeti'l-esrâri'l-Mâlikiyye ve'l-mülkiyye*. 2. *Fusûsü'l-hikem ve husûsü'l-kilem*. 3. *Mevâkiu'n-nücûm*.
11. Ebü'l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yûsuf Konevî (v. 673/1274). *Tebssiratü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehâ*.
12. Ebü'l-Mevâhib (Ebû Abdirrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî el-Mısrî (Şa'rânî) (v. 973/1565). *Tahâretü'l-cism ve'l-fuâd min sûi'z-zan bi-cemî'l-ibâd*.¹⁵⁷
13. Takıyyüddin Mehmed (Birgivî) (v. 981/1573). *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*.
14. Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî (İmâm-ı Rabbânî) (v. 1034/1624). *Mektûbât*.
15. Harîrîzâde (v. 1299/1882). *İmdâd fî'l-mebde ve'l-meâd*.
16. Abdullah-ı İlahî. *Kenzü'l-esrâr*.¹⁵⁸

1.14. COĞRAFYA KİTAPLARINDAN KAYNAKLARI

1. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (v. 626/1229). *Mu'cemü'l-büldân*.

¹⁵⁷ Elmalı Tefsîrinde müellifin adını Abdülvehhâb Şa'rânî olarak vermekte fakat eserinin adını belirtmemektedir. Müellifin verdiği bilginin bu eserde olabileceğini düşünüyoruz (Yazır, 1971: VI, 4257, 4260).

¹⁵⁸ Eserin müellifi bilinmemekte, Abdullah-ı İlahî'ye nisbet edilmektedir.

2. Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî (v. 749/1349). *Mesâlikü'l-epsâr fî memâliki'l-emsâr*.

1.15. DİL-ŞİİR-EDEBİYAT-SÖZLÜK-MU'CEM-ANSİKLOPEDİ-İLMÎ VE FELSEFÎ ESERLER V.B KAYNAKLARI

1. Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (Hişâm b. Muhammed Kelbî) (v. 204/819). *Meşâlibü'l-Arab (Kitâbü'l-meşâlib)*.
2. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî (İbn Ebu'd-Dünyâ) (v. 281/894) 1. *el-Matar (es-Sehâb) ve'r-rad ve'l-berk ve's-selc (ve'r-rîh)*.
3. Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (v. 322/934). *Suverü'l-ekalîm*.¹⁵⁹
4. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî (Farabi) (v. 339/950). *Fusûsü'l-hikem*.
5. Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kânî b. Merzûk el-Ümevî el-Bağdâdî (İbn Kânî) (v. 351/962). *Mucemü's-sahâbe*.¹⁶⁰
6. Ebü'l-Hüseyn Abdurrahmân b. Ömer b. Muhammed b. Sehl es-Sûfî (Abdurrahman es-Sûfî) (v. 376/986). *Kitâbü suveri'l-kevâkibi's-sâbite*.
7. Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbü'rî Hâkim el-Kebîr (v. 378/988). *el-Esâmî ve'l-künâ (el-Esmâ ve'l-künâ, el-Esmâ ve'l-künâü'l-mücerrede)*.
8. Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (v. 400/1009). *Tâcü'l-luğâ. Sihâhu'l-luğâ, es-Sihâh fî'l-luğâ (es-Sihâh), Sihâhu'l-Cevherî*.
9. Ebû Hayyân et-Tevhîdî (v. 414/1023). *el-Besâir ve'z-zehâir*.¹⁶¹
10. Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (İbn Sînâ) (v. 428/1037). 1. *el-İşârât ve't-tenbihât*. 2. *eş-Şifâ*. 3. *el-Hudûd*.¹⁶²
11. Ebü'l-Alâ Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarri (Ebü'l-Alâ el-Maarri) (v. 449/1057). *İstiğfâru ve's-tagfirî*.
12. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (Hatîb el-Bağdâdî) (v. 463/1071). *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm*.

159 *Takvîmü'l-süldân* adıyla da bilinir.

160 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9: 5985.

161 *el-Besâir, Besâirü'l-hukemâ ve Zehâirü'l-kudemâ, el-Besâir ve'n-nevâdir, en-Nevâdir ve'l-besâir, Besâirü'l-kudemâ ve serâirü'l-hukemâ* isimleriyle de bilinmektedir.

162 İbn Sînâ'nın yetmiş kadar felsefî terimin tanımını ihtiva eden küçük bir risalesidir.

13. Kâşgarlı Mahmud (v. 1105). *Dîvânü Lugâti 'l-Türk*.
14. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (v. 1108). *Müfredâtü Elfâzi 'l-Kur 'ân (el-Müfredât fi ğarîbi 'l-Kur 'ân)*.¹⁶³
15. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nisâbüri (v. 518/1124). *Mecmâu 'l-emşâl*.
16. Ebû Abdullah Yûsuf b. Ali b. Muhammed el-Cürcânî (v. 522/1128). *Hizânetü 'l-ekmel*.
17. Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (v. 538/1144). *Esâsü 'l-belâĝa*.
18. Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî (v. 577/1181). *el-İnsâf fi mesâili 'l-hilâf*.
19. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (İbn Rüşd) (v. 595/1198). *Tehâfütü tehâfütü 'l-felâsife*.
20. Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberîstânî (Fahreddin er-Râzi) (v. 606/1210). *el-Muhassal*.¹⁶⁴
21. Necmü'l-Eimme Radyüüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî) (Radî el-Esterâbâdî) (v. 688/1289). İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) *el-Kâfiye fi 'n-nahv 'ine yazdığı şerhtir (Şerhu 'l-Kâfiye. Şerhu Şâfiyeti İbni 'l-Hâcib)*.
22. Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (İbn Ebû Usaybia) (v. 668/1269). *Uyûnü 'l-enbâ fi tabakâti 'l-etibbâ*.
23. Ebû Muhammed Sa'dî Müşerrifüddîn (Şerefüddîn) Muslih b. Abdillâh b. Müşerrif Şîrâzî (Sa'dî-i Şîrâzî) (v. 691/1292). *Gülistân*.
24. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (İbn Manzûr) (v. 711/1311). *Lisânü 'l-Arab*.
25. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî (İbnü'l-Ekfânî) (v. 749/1348). *İrşâdü 'l-kâsıd ilâ esne 'l-makâsıd*.

163 Eser, ayrıca Yusuf Türker tarafından da tercüme edilmiştir. *Müfredâtü elfâzi 'l-Kur 'ân (el-Müfredât fi ğarîbi 'l-Kur 'ân)* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016).

164 Bazı kaynaklarda eserin adı “el-Mahsül” şeklinde kaydedilmiş olup, doğrusu “el-Muhassal”dır.

26. Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî (v. 770/1368). *el-Misbâhu'l-münîr fî ğarîbi 'ş-şerhi'l-Kebîr li'r-râfî*.
27. Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (İbn Haldûn) (v. 808/1406). *Kitâbü'l-iber (Kitâbü tercemâni'l-iber) ve dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min zevî's-sultâni'l-ekber. 2. Mukaddime*.
28. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (v. 816/1413). *et-Tarîfât*.
29. Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1415). *el-Kâmûsü'l-muhît*.
30. Dede Süleyman Çelebi (v. 825/1422). *Vesîletü'n-necât*.
31. Zeynüddîn b. Abdilazîz b. Zeynüddîn b. Alî el-Ma'berî el-Melîbârî (v. 991/1583). *İrşâdü'l-ibâd ilâ sebîli'r-reşâd*.
32. Hâkânî Mehmed Bey (v. 1015/1606). *Hilye-i Hâkânî*.
33. Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî (v. 1031/1622). *el-Keşkûl*.
34. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (v. 1095/1684). *el-Külliyât*.¹⁶⁵
35. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (v. 1069/1659). *Şerhu dürreti'l-ğavvâs fî evhâmi'l-havâs*.
36. Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseyinî (v. 1205/1791). *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*.
37. Mütercim Âsım Efendi (v. 1235/1819). *Kâmus Tercümesi (el-Okyânûsü'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît)*.
38. Sâlih Zeki Bey (v. 1921). *Hikmet-i Tabîyye Dersleri (2 Cilt)*.
39. Mehmed Âkif Ersoy (v. 1936). *Safahat*.
40. İsmail Fenni Ertuğrul (v. 1946). *Maddiyîûn Mezhebinin İzmihlâli*.
41. *Grand Memento Larousse. Grand Ansiklopedi*.
42. Lârûs, *el-Mu'cemü'l-Arabîyyel-Hadis (Arapça Larousse Sözlüğü)*.
43. *Tevrat*.

165 Külliyyâtü Ebi'l-Bekâ ismiyle de tanınmaktadır.

44. *Zebur.*
45. *İncil (Ahd-i Atik, Ahd-i Cedid).*
46. *Barnaba İncili.*
47. *Matta İncili.*
48. *Markos İncili.*
49. *Luka İncili.*
50. *Yuhanna İncili.*
51. *Beşerel Lügati.*
52. *Coran Analyse.*
53. *Kitab-ı Habakkuk.*¹⁶⁶
54. *Kitâb-ı İşâyâ.*¹⁶⁷
55. *Kitâbü'd-Dâniyal.*¹⁶⁸
56. *Zend-Avesta.*
57. Kadının döğülmesi meselesiyle ilgili o zamanlarda yayınlanmış bir gazete haberi.¹⁶⁹

166 Habakkuk; Milâttan önce VII. asır ile VI. asrın başlarında yaşayan bir peygamberdir ve eser ona nisbet edilmekte olup üç bölümden oluşmaktadır. Ömer Faruk Harman, “Ahd-i Atik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 497.

167 İşâyâ veya Yeşaya kitabı, Tanah'taki son peygamberlerin ilk kitabıdır.

168 Kitâb-ı Mukaddes'e göre Benî İsrâil peygamberlerindedir ve Daniel isimli kutsal kitap yazarlarından biridir. Ömer Faruk Harman, “Dânyâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 481.

169 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 1351.

SONUÇ

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'ân Dili* isimli tefsirinde sürekli yanında bulundurduğunu açıkça belirttiği kaynaklardan: 11; hadis eserlerinden: 42; hadis şerhleri ve diğer şerh ve hâşiyelerden: 12; garîbü'l-hadis ve ricâl eserlerinden: 4; hadis usûlü eserlerinden: 4; tabakât kitaplarından: 5; tefsir eserlerinden: 31; Kur'ân ilimlerinden: 20; fıkıh ve fıkıh usûlü eserlerinden: 46; akâid ve kelâm eserlerinden, 14; tarih kitaplarından: 10; dinler-mezhepler tarihi kitaplarından: 3; sîre kitaplarından: 9; ahlak ve tasavvuf kitaplarından: 16; coğrafya kitaplarından: 2; dil-şiiir-edebiyat-sözlük-mu'cem-ansiklopedi-ilmî ve felsefî eserler v.b kaynakları: 57 olmak üzere toplamda 286 eser tespit edilmiştir.

Elmalılı'nın tefsirinde kullandığı bu kaynaklardan da anlaşılacağı üzere eser, çok geniş bir araştırma neticesinde te'lif edilmiştir. Bu araştırma, onun kendi fikirlerinin dışındaki düşünceleri tanımamasını, ufkunun genişlemesini ve fikir zenginliği kazanmasını sağlamıştır. *Hak Dini Kur'ân Dili* tefsirine "rivayet tefsiri" denmesi de çok sayıda kaynaktan nakillerde bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Elmalılı tefsirinin kaynaklarına bakıldığında bazı hususların öne çıktığı söylenebilir. Bunların başında zikredilen kaynakların bir kısmının Taberî örneğinde görüldüğü gibi rivayet metoduyla yazılmış ilk tefsir kaynakları olması diğer kısmının ise dirâyet yöntemiyle yazılmış ve tefsir geleneğine önemli yenilikler getiren kaynaklar olması gelmektedir. Bununla beraber tefsir külliyyatından zikredilen kaynakların bir kısmının hadis, fıkıh, felsefe ve tasavvuf kaynaklarından istifade edilerek yazılmış hacimli eserler olduğu görülür. Ayrıca, zikredilen kaynaklar arasında Âlûsî örneğinde olduğu gibi âyetlerdeki *işârî* yorumlara, dış âlemdekilerin iç âlemdekilere tatbik edilmesine, sûfiyye topluluğunun görüşlerine yer veren tefsirler yer almaktadır. *Ahkâmü'l-Kur'ân* gibi sahasında ilk yazılan ve daha sonra yazılan ahkâm tefsirlerine kaynaklık etmiş eserlerin yer alması da ayrı bir hususiyettir. Son olarak hadis sahasında yazılmış *Kütüb-i Sitte* gibi temel kaynakların yanı sıra, hadis metinlerinde geçen nâdir kelimeleri konu alan garîbü'l-hadis alanında yazılmış *en-Nihâye* gibi eserler de yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Ali. “Abdürrezzâk es-San’ânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 298-299. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1995.
- Aydınlı, Abdullah. “es-Sünen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 148. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. “Muhammed b. İsmâil Buhârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 368-342. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bereke, Abdülfettâh Abdullah. “Hakîm et-Tirmizî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 196-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bilgin, Recep. *Bir Müfessirin Hadisçiliği: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Örneği*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL) Supplementband*, Kahire, Dârü'l-ma'ârif, ts.
- Çakan, İsmail L. “el-Câmiu's-Sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 129-132, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- _____. “Dârekutnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 488-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Canan, İbrahim. “Kenzü'l-Ummâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 262-263. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Casim, Lâyeth Suûd. “İbn Abdülber en-Nemerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 269-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Efendioğlu, Mehmet. “el-Musannef”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- _____. “es-Sünenü'l-Kübrâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 148-150. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- _____. “Şihâbü'l-Ahbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- _____. “Ziyâeddin el-Makdisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 491-495. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ersöz, İsmet. *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1985.
- Görmez, Mehmet. “Taberânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Harman, Ömer Faruk. “Ahd-i Atîk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 497. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- _____. “Dânyâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 481. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdihân el-Müttakî. *Kenzü'l-ummâl fî şüneni'l-akvâl ve'l-efâl*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401/1981.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *Tahrîcu ehâdis-i İhyâ-i ulûmi'd-dîn*. Riyad: Dâru'l-âsîmeti li'n-neşr, 1408/1987.
- Işık, Mustafa. İbn Huzeyme Sahîh'i ve İbn Hibbân'ın Sahîh'i ile Mukayesesi. Erciyes Üniversitesi, 1998.
- _____. “İbn Huzeyme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- İltaş, Davut. “Tahâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 385-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. “Ahmed b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- _____. “Bezzâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 113. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- _____. “Ahmed b. Hüseyin Beyhakî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 58-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- _____. “el-Câmiu's-Sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- _____. “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- _____. “Hâkim en-Nisâbüri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 190-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- _____. “İbn Hacer el-Askalânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- _____. “İbn Mâce”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 161-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- _____. “el-Kemâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 222-224. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- _____. “el-Muvatta”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 416-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- _____. “el-Müsned”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 103, 188-189. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- _____. “Nesâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 563-565. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- _____. “Müslim b. Haccâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 93-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- _____. “Muhammed Abdürraûf Münâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 572-575. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- _____. “Nevevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 45, 49. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- _____. “es-Sünen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- _____. “Tirmizî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Karaman, Hayreddin. “Ahmed b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 80-82. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Koçkuzu, Ali Osman. “Bedreddin Aynî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 271-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Koçyiğit, Talat. “Abd b. Humeyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 58. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Koçyiğit, Yakup. *Muhyiddin en-Nevevî'nin Hayatı, Eserleri ve Sahîh-i Müslim Şerhindeki Metodu*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1989.
- Özcan, Azmi. “Müttakî el-Hindî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 222-223. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öğüt, Salim. “Muhammed b. İsmâil Buhârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özdemir, Kemalettin. *Hadis İlminde Abd b. Humeyd ve Müntehab Müsnedi*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1980.
- Özel, Ahmet. “Mâlik b. Enes”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 506-513. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Özel, Mustafa. *Elmalılı ile Mevdudi'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999.
- Özkan, Halit. “Tayâlisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 188-189. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özşenel, Mehmet. “Muhammed b. Hasan Şeybânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Polat, Salahaddin. “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 81. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Sandıkçı, Kemal. “İbn Şeybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 378-379. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sıcak, Ahmet Sait-Bilgin, Recep. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) ve Eserleri Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası (1923-2018)”, *Turkish Studies* 14/2 (2019): 329-394.
- Sönmez, Mehmet Ali. “İbn Hibbân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

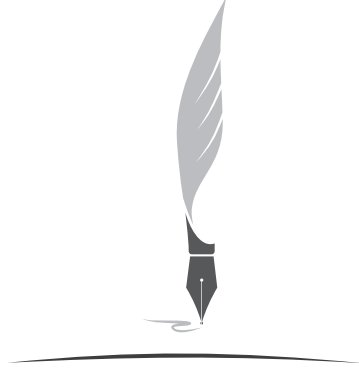
- _____. “el-Müsnedü’s-Sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Şenel, Abdülkadir. “İbn Merdûye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 184-185. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Tartı, Nevzat. *İbn Abdülber ve et-Temhîd’indeki Şerh Metodu*. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994.
- Taş, Aydın. “Muhammed b. Hasan Şeybânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 38-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tokpınar, Mirza. “el-Musannef”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 236-237. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Topaloğlu, Bekir. “Şuabü’l-İmân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 219-221. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Türer, Osman. “Ebû Nuaym el-İsfahânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 201-204. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uğur, Mücteba. “Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 258-259. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- _____. “Şehredâr b. Şîrûye Deylemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 266. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 131-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ünal, İsmail Hakkı. “Şemseddin Kirmânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 65-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Yardımlı, Ali. “Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- _____. “Ebû’s-Şeyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10: 343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- _____. “Kudâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 309-310. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Salih Sabri. Tahâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ahmed b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 82-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- _____. “Muhammed b. İsmâil Buhârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 372-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- _____. “Ahmed b. Hüseyin Beyhakî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- _____. “Delâ’ilü’n-Nübüvve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

_____. “el-Esmâ ve’s-Sıfât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.

Yıldırım, Enbiya. *İbn Huzeyme ve Sahihi*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1989.

Zehebi, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru âlâmü’n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1422/2001.

Bölüm 2

**AHKAM TEFSİRLERİNİN MEKKÎ AYETLERDEN
HÜKÜM ÇIKARMA YÖNTEMLERİNE İLİŞKİN BİR
DEĞERLERDİRME: EL-KİYA HERRASİ ÖRNEĞİ**

Mustafa Sait KAPLAN¹

GİRİŞ

İslam inancına göre Kur'ân-ı Kerîm; bütün insanlığa gönderilmiş, kendisiyle dünya ve ahiret saadeti kazanılması hedeflenmiş ilahi bir kitaptır. Kur'ân-ı Kerîm'in müteâl (aşkın) bir varlık orijinli olması onu diğer kitaplardan farklı/ayrıcıklı kılmaktadır. Söz gelimi yüce Allah'ın kelamı sırasıyla Allah, aracı melek (Cebrail), peygamber ve insan yoluyla kitaba dönüşmektedir.² İşte bu zincirin son halkasında bulunan insanlar, ilk başta yer alan Allah'ın hitabını anlamak/anlamlandırmak için tarih boyunca farklı metotlarla incelemeler yapmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'i anlama faaliyetlerinden birisi de müfessirlerin ibadet, muamelat ve ukubat ile ilgili ayetlerle iştiğal ederek bunlardan hüküm çıkarma çalışmasıdır. Müfessirler bunu yaparken hüküm bildiren ayetler üzerinde yoğunlaşır. Böylece Kur'an'ın koymuş olduğu hükümler belirlenerek insanlara dünya ve ahiret mutluluğunun yolları gösterilir. İşte bizim burada kısaca değindiğimiz bu ilim dalına ahkâmü'l Kur'an; buradan hasıl olan tefsire de ahkâm tefsiri denilir.³

Ahkam tefsirleriyle ilgili olarak günümüze kadar ulaşan ve sadece isimleri tabakat kitaplarında yer alan çok sayıda te'lif vardır. Örneğin Ebu Abdillah Muhammed b. İdris Eş-Şafi (204/820), Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed Et-Tahavi (321/933), Ebu Bekr Ahmed b. Ali El-Cessas (370/981), Muhyiddin Muhammed b. Ali El-Arabi (638/1240) ve Muhammed b. Ali Es-Sabuni bunlardan en çok bilinenleridir.⁴

Ahkam tefsirlerinde ahkam ile ilgili ele alınan ayetleri içerikleri bakımından ikiye ayırmak mümkündür: Birincisi içinde ahkâmın bulunduğu çok açık ifadelerle belli olanlardır. Bu ayetler genellikle Medenî'dir ve bunlar çoğunlukla Bakara, Nisa, Maide ve En'am gibi surelerde bulunur. İkincisi ise doğrudan hüküm ifade etmeyip müfessirlerin çeşitli yöntemlerle hüküm çıkardığı ayetlerdir. Bunlar ise çoğunlukla Mekkî ayetlerdir.⁵

Ayetlerin Mekkî ve Medenî olarak nitelenmesi ise şuna dayanmaktadır. Bu ikili taksimde mekan ve zaman tercihi ile hareket eden âlimler vardır. Âlimlerin bir kısmına göre bir surenin Mekkî olabilmesi için Mekte topraklarında inmesi, Medenî olabilmesi için de Medine topraklarında inmesi gerekir. Diğer âlimler ise zaman olarak hicreti esas almakla birlikte hicretten önce nâzil olan sureleri Mekkî, hicretten sonra nâzil olanları

2 Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 47.

3 Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, ss. 234-235.

4 Abdülhamit Bırışık, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XL, 1991, s. 289.

5 Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014, s. 12.

Medenî kabul etmektedir. Genel olarak benimsenen görüş de zamanı kıstas alan âlimlerin görüşüdür.⁶

İşte biz, bu makalede ahkam tefsirlerinin Mekki ayetlere nasıl yaklaştığını ele alacağız. Bir makalenin sınırlarını korumak adına tüm Ahkamu'l Kur'an eserlerine müracaat edemeyeceğimiz için El-Kiyâ Herrasi örneği ile sınırlı kalacağız. Onun güçlü bir Şafi, Eşari oluşu ve Nizamiye Medreselerindeki önemli rolü nedeniyle bu konuda iyi ve kapsayıcı bir örnek olduğu kanaatindeyiz.

1. HERRÂSÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Bir müellif ve onun telif ettiği eseri zamandan ve mekandan soyutlanamaz. Dolayısıyla Herrasi ve ahkamü'l Kur'an adlı eserini anlayabilmek için Herrasi'nin yaşadığı dönemin ve yerin özelliklerini iyi tahlil etmek gereklidir.

Tam adı Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Et-Taberi El-Amili olup 450/1058 yılında Taberistan'ın Amil kentinde doğmuştur. Daha çok el-Kiya el-Herrasi künyesiyle meşhur olmuştur. Mutaassıb bir Şafi ve Eşari olduğu zikredilir. Fıkıh, kelim, hadis, tefsir, usul ve cedel gibi ilimlerde öne çıkmıştır.⁷

Herrasi Büyük Selçuklular döneminde bu devletin sınırları içerisinde yaşamıştır. Onun yaşadığı dönem Selçuklu-Abbasi ve Selçuklu-Fatimî çekişmelerine sahne olmuştur. Abbasi devleti zayıflayarak Selçuklulara boyun eğmiştir. Diğer yandan Selçuklular Fatimîler'in yayımlacılık ve Şii-Batınî politikalarına karşı köklü önlemler almışlardır.⁸

Selçuklular'ın Fatimîler'in bu politikalarına karşı gerçekleştirdikleri en büyük adım Nizamiye Medreseleri'dir. Bu medreseler Bağdat merkezli olup Fatimîler'in Şii-Batınî düşüncede eğitim veren okullarına karşı kurulmuştur. Onlara kıyasla çok daha sistemlidir ve hoca kadrosu çok güçlüdür. İslam eğitim sisteminin ilk kurumsallaşmış örnekleridir. Herrasi de Nizamiye medreselerinde ders vermiştir.⁹

Herrasi, İmamü'l Haremeyn El-Cüveynî'nin (478/1085) en önemli öğrencilerinden birisidir. Hocası Cüveynî, aklî yöntemleri kullanma ve ibaredeki üstünlüğü sebebiyle onu ikinci Gazzâlî olarak nitelemiştir. Cüveynî öldükten sonra Nizamiye medreselerinde önemli bir konuma

6 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 59.

7 Tâceddin es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l Kübra*, C IV, Kahire: Matbaa İsa el-Bâbî ve Şürekâihi, 1970, s. 281.

8 Ahmet Çelik, "Eş'arî ve Şâfiî Bir Âlim Olarak İkiyâ el-Herrâsî ve Ahkâmü'l-Kur'an Adlı Eserinin Kelâmî Boyutu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/1, 2017, ss. 495-496.

9 Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXIII, 2007, ss. 188-189.

yükselmiştir. Herrasi'nin vefatının ardından bu medreseler için öncü bir alim aranmış Herrasi'nin yerine Gazzalî getirilmiştir.¹⁰

Alimler birçok eser yazmalarına rağmen genelde maruf oldukları bir eseri vardır. Bu durum Herrasi için de geçerlidir. Onun yazmış olduğu *Ahkâmü'l Kur'an* günümüze ulaşmış en önemli eseridir. Makalenin bundan sonraki kısmında Herrasi'nin bu eserinde Mekkî ayetlere nasıl yaklaştığı belirli örneklerle sunulacaktır.

2. MUSHAF ABBEDESTSİZ OLARAK DOKUNMANIN YASAKLANMASI

Kiya el-Herrasi bu konuyla ilgili olarak Vakıa suresinin 77-80. ayetlerine müracaat etmiş, onlardan hüküm çıkarmıştır. Herrasi'nin değerlendirmelerine geçmeden önce 79. ayette yer alan *mutahherûn* kelimesinden hareketle *tahâret* kavramının açıklanması gerekmektedir. Kanaatimize göre bu sayede konu daha iyi anlaşılacaktır.

Fıkıh kitaplarında iki tür tahareten bahsedilir. Birincisi vücut, elbise ve ibadet yapılan yerdeki dinen pis sayılan şeylerin temizlenmesi ikincisi ise abdestsizlik, cünüplük, hayız ve nifas gibi manevi pislik hallerinden kurtulmaktır.

Herrasi'nin ahkâmü'l Kur'an'da işaret ettiğine göre bir kişi mushafa dokunacağı zaman abdestli olmalıdır. Yani o; manevi kirden temizlenerek abdestli bir şekilde mushafı tutabilir, ondan bölümler okuyabilir. Çünkü Vakıa suresinin konuyla ilgili ayetleri abdestsiz olarak mushafa dokunmayı yasaklamaktadır.

Diğer yandan Herrasi'ye göre Vakıa suresinin konuya dair ayetleri çok açık lafızlardır. Ayetler üzerinde herhangi bir te'vile gitmenin imkanı yoktur. Aksi durum Kur'an'ı küçümsemek ve onu değersizleştirmektir. Abdestsiz olarak mushafa dokunan ve onu okuyan kişi Allah'ın kitabına muhalefet etmiş olmaktadır.¹¹

Kanaatimize göre ulaşılan hüküm doğru ancak hükmün çıkarıldığı yer yanlıştır. Çünkü siyak ve sibak dikkatli bir şekilde incelendiğinde bu ayetin mushafa abdestsiz dokunmayı yasaklamakla bir ilgisi yoktur. Abdest ayeti Medenî olan Maide suresinde yer almaktadır. Oysa Vakıa suresi ve onun bu ayeti Mekkî'dir.¹² Bununla birlikte bu ayetin nazil olduğu dönemde mushaf diye pratikte bir şey ortada yoktu.¹³ O halde 79. ayette yer alan *mutahhehûn* meleklerle delalet etmektedir.¹⁴

10 Muhammed b. Ali el-Kiya el-Herrasi, *Ahkâmü'l Kur'an*, C I, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmîyye, 2013, ss. 3-4.

11 el-Kiya el-Herrasi, *Ahkâmü'l Kur'an*, s. 399.

12 Bu bilgi Ata el-Horasânî (ö:135/753) yoluyla İbn Abbas'a dayanmaktadır. Esra Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2015, s. 59.

13 Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, Ankara: Otto Yayınları, 2015, ss. 15-18.

14 Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 737.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi netice itibariyle hüküm doğrudur. Çünkü Kur'an Allah'ın ezeli ve ebedi sözüdür. Her türlü saygıya ve tebcile layıktır. Dolayısıyla onun bu değerli sözlerinin tecessüm etmiş hali mushaf da aynı şekilde saygının en yücesine layıktır. Özetle bir kez daha ifade etmek gerekirse Herrasi'nin değindiği hususa itirazımız yokken hüküm çıkarma usûlüne karşı farklı bir değerlendirmemiz mevcuttur.

3. İNSANIN KENDİ ALEYHİNE YAPTIĞI ŞAHİTLİĞİN KABUL EDİLMESİ

Herrasi bu konudaki hükmü Kıyamet suresinin 14. ayetinden çıkarmıştır. Buna göre ilgili ayet bir insanın kendi aleyhine yaptığı şahitliğin kabulüne delalet etmektedir.¹⁵

Yukarıda belirtilen ayet ve ulaşılan hüküm bir arada düşünüldüğünde elde edilenin vâkıya çok da muvafık olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Kıyamet suresi ilk kısımlarından itibaren kafir/müşrik insanı uarmaktadır. Söz gelimi ahiret inancını küçümseyen, bütün zamanını Allah'a isyanla harcayan bunun yanı sıra bir de alaycı bir tavırla kıyametin zamanını soran insan tipi bu surenin eleştiri hedefinde bulunmaktadır.

Kıyamet suresinin 14. ayetinde mecaz yoluyla bir anlatım vardır. Şöyle ki buradaki بَصِيرَةٌ kelimesi 'kesin delil' anlamına gelmektedir.¹⁶ O halde bu ayette kastedilen insanın organlarının işlenen günahlardaki rollerini Allah'ın huzurunda sahibine rağmen itiraf edecek olmalarıdır.¹⁷ Biz, benzer üslûbu biri Mekkî biri Medenî olan Yasîn ve Nûr surelerinde de görmekteyiz. Mesela Yasîn suresinde *O gün biz kafirlerin ağızlarını mühürleyeceğiz. İşte o zaman elleri ve ayakları dile gelecek, işledikleri günahlara tanıklık edecek*¹⁸ denilmektedir. Yine Nûr suresinde *Kıyamet günü onların dilleri, elleri ve ayakları vaktiyle işledikleri tüm günahlar hakkında şahitlik edecek*¹⁹ şeklinde aynı konu bulunmaktadır.

Bütün bu ayetler bir arada düşünüldüğünde Kıyamet suresinin ilgili ayeti muamelât alanındaki bir konu için hüküm çıkarmaya pek uygun görünmemektedir. Çünkü ayetin murâdı ve muhatapları Herrasi'nin işaret ettiğinden oldukça uzakta bulunmaktadır.

15 el-Kiya el-Herrasi, *Ahkâmü'l Kur'an*, s. 428.

16 Bunun delili Neml suresinin 13. ayetidir. Çünkü orada فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً ifadesi kullanılmaktadır. Yani ihtimale açık olmayan mutlak kesinlik kastedilmektedir.

17 Ebû'l-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü'l-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhu'l-Te'vil*, C IV, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2015, s. 648.

18 Yasîn 36/65

19 Nûr 24/24

4. KIYAS KURMANIN MÜBÂH OLUŞU

Herrasî aklî ve dinî ilimlerde kıyas metodunu kullanmanın caiz olduğunu belirtmiştir. Bu kanısına Yasin suresinin 78-79. ayetlerini değerlendirerek ulaşmıştır.

Herrasî'nin yukarıdaki ayetlerden bu hükme nasıl ulaştığına geçmeden önce kıyas kavramının ve bu ayetlerin sebab-i nüzûlünün açıklanmasının faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Buna göre kıyas; dinen sabit olan bir hükmün benzerini aralarındaki illet birliğinden dolayı başka bir şey hakkında da ortaya çıkarmaktır. O halde kıyas yeni bir hüküm koymaktan ziyade var olan hükmü ortaya çıkarmaktır.²⁰ Ayetlerin nüzûl sebebine gelince İbn Abbas'tan şöyle bir rivayet gelmiştir: Âs b. Vâil parçalanmış kemiklerle Hz. Peygamber'in yanına geldi. Kemikleri biraz daha ufaladı ve dedi ki: Ey Muhammed! Bu kemikler un ufak olduktan sonra bir kez daha diriltilecek öyle mi? Hz. Peygamber de 'Evet! Allah onları bir kez daha diriltecek. Seni de önce öldürecek sonra sana can verecek en sonunda da seni cehenneme sokacak.' dedi.²¹

Yukarıda konunun daha iyi anlaşılması için aktarılan bilgilerin ardından müellifin görüşüne geçebiliriz. Müellif Yasin suresinin mezkûr ayetlerinden şu hükme ulaşmıştır: Bu ayetler kıyas kullanmanın, onu mübah saymanın delilidir. Şöyle ki bir şeye başlamak var olanı yeniden yapmaktan daha zordur. Var olanı değiştirmek, düzenlemek daha kolaydır. O zaman zor olanı yapan kolay olanı da yapar. Bu fiilleri yapmak onun için imkansız olmaz.²²

Müellifin bu konudaki değerlendirmelerine katılmaktayız. Çünkü ayetlerde zikredilen iki durum arasında illet birliği vardır. Şöyle ki Allah bütün canlıları parça parça yaratmıştır. Onların her bir ayrıntısına ilmi sayesinde vâkıftır. Ortada hiçbir şey yokken canlıyı bu hale getiren mevcut bir parçadan aynı canlıyı eski haline döndürmeye muktedirdir.²³ Yani kıyas doğru kurulmuştur. Öte yandan bu ayetlerin ilk muhataplarının inançsız kişiler olduğu düşünüldüğünde onlara karşı aklî yöntemin kullanılması gayet olumludur. Dolayısıyla Allah Tealâ'nın kullandığı bir yöntemin sınırları korunduğu takdirde kullarının da kullanmasında sakıncalı bir durum yoktur.

5. YERYÜZÜNÜ İMAR ETMENİN GEREKLİ OLUŞU

Müellif bu konudaki görüşünü Hûd suresinin 61. ayetine dayandırmaktadır. Ona göre bu ayet yeryüzünü imar etmenin zorunluluğuna

20 Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2010, s. 309.

21 Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *Lübâbü'n-Nükûl fi Esbâbi'n-Nüzûl*, Beyrut: Dâr'ür Risâleti'l Âlemiyye, 2010, s. 375.

22 el-Kiya el-Herrasî, *Ahkâmü'l Kur'an*, s. 355.

23 Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, C II, Beyrut: Dârü'l Kütübî'l İlmiyye, 2011, s. 288.

delalet eder. Çünkü ayette استعمر fiili kullanılmıştır. Arapça'da çok bilinen bir kaide vardır. استفعال vezninde kullanılan fiiller talep ifade eder. O halde Allah Tealâ'dan gelen mutlak talep de vücûb manası taşır.²⁴

Herrasi'nin ulaştığı bu hükmü değerlendirmek için öncelikle ayetin bütünü incelenmelidir. Bu ayet Semud kavminden ve neseb bakımından kardeşleri olan Hz. Salih'in onlara peygamber olarak gönderilişinden bahsetmektedir. Hz. Salih onlara tevhid inancını benimsemelerini öğütlemektedir. Akabinde yaratılış serüvenlerini hatırlatmaktadır. Bundan sonra da bizim bu bölümde işlediğimiz واستعمرکم فيها ifadesiyle Allah'ın onları yeryüzünün imar edicileri ve sakinleri kıldığını belirtmektedir.²⁵

Yukarıda Hûd suresinin 61. ayetiyle ilgili verilen bilgiler kanaatimizce Herrasi'nin ulaştığı hükmün çok isabetli olmadığını göstermektedir. Çünkü burada Hz. Salih'in diliyle bir durum tespiti yapılmaktadır. Bilinen ama göz ardı edilen gerçekler inatçı ve zorba kavme anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu ayetten yeryüzünün imar edilme zorunluluğu pek çıkacak gibi durmamaktadır.

Diğer yandan Tabiîn'in önemli müfessirlerinin yorumları da bizim düşüncemizi güçlendirmektedir. Mesela Mücâhid 'Yaşam tarzınıza uygun olarak yeryüzünü şekillendirdi.', Katâde 'Yeryüzünü yaşamınıza uygun hale getirdi.', Dahhâk ise 'Ömürlerinizi uzun kıldı. Her biriniz 300 ile 1000 yıl arası yaşıyorsunuz.' şeklinde ilgili kelimeyi tefsir etmişlerdir.²⁶

6. DUANIN İÇTEN YAPILMASININ ÖNEMİ

Herrasi en faziletli duanın nasıl yapılması gerektiği konusundaki hükme Meryem suresinin üçüncü ayetini inceleyerek ulaşmıştır. Müellife göre Hz. Zekeriyya Allah'a sessiz, içten içe duada bulunmuştur. Bu durum en faziletli dua şeklinin bu hal üzere yapılan dua olduğuna delalet eder. Çünkü mezkûr şekil riyadan en uzak, ihlâsa en yakın haldir.²⁷

Konu ile ilgili gelen rivayetler incelendiğinde Herrasi'nin doğru bir çıkarımda bulunduğu görülmektedir. Mesela Katâde 'Allah temiz kalbi bilir, kısık sesi de duyar. Hz. Zekeriyya sesini kısıtı çünkü duasının riyaya kaymasını istemedi.' şeklinde bu ayeti tefsir etmiştir. Mukâtil ise 'Hz. Zekeriyya sesini kısık tuttu. Çünkü insanların "Şu yaşlı adama bakın! Bu yaşa gelmiş hâlâ çocuk istiyor." diyerek onunla istihza etmelerinden endişe etti.' manasında bu ayeti anlamıştır.²⁸

24 el-Kiya el-Herrasi, *Ahkâmü'l Kur'an*, s. 226.

25 el-Beyzâvî, *Envâru'l-Tenzil ve Esrâru'l-Te'vil*, C II, s. 328.

26 el-Beyzâvî, *Envâru'l-Tenzil ve Esrâru'l-Te'vil*, C II, s. 329.

27 el-Kiya el-Herrasi, *Ahkâmü'l Kur'an*, s. 269.

28 Ebû'l Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî, *Tefsîru'l-Maverdî (En-Nüket ve'l-Uyûn)*, C III, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2012, s. 354.

Yukarıdaki yorumlar da gösteriyor ki Herrasi bu konuda yerinde bir hükme ulaşmıştır. Kanaatimizce de en samimi dua gizlice yapılandır. Nitekim Hz. Peygamber'in sözü de bu minval üzeredir. *Duada bulunduğunuz sesinizi duymayacak sağır birisi değildir.*²⁹

SONUÇ

Kur'an-ı Kerim Hz. Peygamber'den bu yana anlaşılacak için çeşitli ilmî faaliyetlere kaynak olmuştur. Bunlardan birisi de onun hüküm içerdiği düşünülen ayetleri üzerine yapılan çalışmalardır. Genel olarak hüküm ihtiva eden ayetler Medenî olsa da bu alanda çalışma yapan müfessirler farklı metodlarla Mekkî ayetlerden de hükümlere ulaşmışlardır.

Ayetlerden hüküm çıkarma işlemi ile uğraşan ilme ahkamü'l Kur'an bu alandaki eserlere de ahkam tefsiri denilir. Ahkam tefsirlerine dair literatürde önemli eserler mevcuttur. Kiya el-Herrâsi'nin telif ettiği eser de bunlardan birisidir. Müellif Selçuklu dönemi bürokrasisinde, ilim hayatında ve Nizamiye medreselerinde önemli bir yere hâizdir.

Herrâsi'nin telif ettiği eser hem Mekkî hem de Medenî ayetleri ele almaktadır. Ancak bu makalenin sınırlarını korumak adına ondan sadece birkaç örnek seçilmiştir. Bu örnekler üzerinden bir ahkam tefsirinde hükme nasıl ulaşıldığı ve bu hükmün diğer eserlerle mukayese edildiğinde makul olup olmadığı bu çalışmada incelenmiştir.

İlk olarak mushafa abdestsiz olarak dokunma meselesi ele alınmıştır. Burada müellif ile aynı noktada buluşma gerçekleşmemiştir. İkinci olarak insanın kendi aleyhine yaptığı şahitlik konusu işlenmiştir. Burada da ulaşılan hüküm ayetin bağlamından kopuktur. Üçüncü örnek kıyas kurma ile ilgilidir. Bu bölümde müellif ile ortak kanaat benimsenmiştir. Dördüncü örnek yeryüzünün imarıyla alakalıdır. İlgili örnekte ulaşılan hükümler eleştirilmiştir. Son örnek duanın en faziletli şekliyle ilgilidir. Burada müellifin yaklaşımı te'kid edilmiştir.

Özetle Herrâsi'nin çıkarım yaptığı bazı hükümler vâkıya uygunken bazıları ayetin bağlamından, tarihi gerçeklikten ve diğer ilmî kriterlerden uzaktır.

KAYNAKÇA

- El-Beyzâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed; *Envâru'l Tenzil ve Esrârü't Te'vil*, 1 cilt, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail; *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Çelik, Ahmet; “Eş'arî ve Şâfî Bir Âlim Olarak İlkiyâ el-Herrâsî ve Ahkâmü'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kelamî Boyutu”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/1, 2017, ss. 495-496.
- Demirci, Muhsin; *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- _____ ; *Tefsir Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- _____ ; *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Erdoğan, Mehmet; *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2010.
- Gözeler, Esra; *Kur'ân Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2015.
- El-Kiya El-Herrasi, Muhammed b. Ali; *Ahkâmü'l Kur'an*, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2013.
- Maşalı, Mehmet Emin; *Kur'an'ın Metin Yapısı*, Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- El-Maverdî, Ebû'l Hasen Ali b. Muhammed b. Habib; *Tefsîru'l Maverdî (En-Nüketü ve'l Uyûn)*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2012.
- Öztürk, Mustafa; *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr; *Lübâbü'n Nükûl fî Esbâbi'n Nüzûl*, 1 cilt, Beyrut: Dâr'ür Risâleti'l Âlemiyye, 2010.
- es-Sübki, Tâceddin; *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l Kübra*, 4 Cilt, Kahire: Matbaa İsa el-Bâbî ve Şürekâihi, 1970.
- Zemahşerî, Ebû'l Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer; *El-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't Tenzil ve Uyûni'l Ekâvil fî Vücûhu't Te'vil*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2015.

Bölüm 3

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNİN EDEBİ SİMLERİNDEN NİZAMİ GENCEVİ'NİN HAMSESİ VE İKİ LEYLA-MECNUN KARŞILAŞTIRMASI

Vesile ŞEMŞEK¹

¹ ORCID: 0000-0002-9800-4557 Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bölümü

GİRİŞ

1. HAYATI (1141-1209):

Kaynaklar isminin Cemaleddin Ebu Muhammed İlyas bin Yusuf olduğunda hemfikirdir. Babası Yusuf, annesi soylu bir Kürt beyinin kızıdır. Nizamüddin'in lakabı ile tanınan şairin, miladi 1141 yılının Ağustos ayında Azerbaycan'ın Gence vilayetinde doğduğuna dair bilgilere "Sırlar Hazinesi" eserinde rastlanılmaktadır. Kırk yaşının erginliğini idrak etmiş olduğunu..." bu eserini "Hz. Muhammed'in ölümünden 570 sene sonra" bitirdiğini bildiren ifadelerdir. (Gençosman,1964: 6) bu bilgilere göre, Şairin 1140'dan sonra doğmuş olmalıdır.

Babası Yusuf, dedesi Zekiüddin, döneminin ilim ve maneviyat alemine kulluk eden manevi şahıslarından biri idi. Dayısı Hoca Ömer, Selçuklular döneminde Atabeyler sarayında vezirlik yapmış dönemde iyi bir siyaset adamı olarak tanınmıştır. İlyas, ilk tahsilini babasından almış doğu dillerinden Arap, Fars ve Türk dillerini öğrenmiş. Kur'an, Hadis, Siyer ilimlerine vakıf olan şair, tasavvuf terbiyesi alarak "şeyh" unvanı kadar yükselmiştir. Genç yaştan itibaren edebiyata rağbeti fazla olması nedeniyle, fitri bir kabiliyetle şiire, söz sanatına atılmıştır. (Resulzade, 1951:12).

XII yy. sonu, XIII yy. başı, döneminin tüm ilimlerine talip olan İlyas, ilmin bütün sahalarında derin bilgiye ulaşmış olması, onun el-Farabi, İbni Sina, el-Biruni'nin canlı ansiklopedisi olarak tanıtmıştır. Talip olduğu ilimlerden cebri -diyalektik, geometri, kimya, mantık, tababet, astronomi, coğrafya ve tarih, mineraloji gibi ilimlere vakıf olmuştur. Bu ilimler içerisinde en çok astronomi ve tababetle özel olarak ilgilenmiştir. "İlmu'l-ebdanın" yanında, "ilmu'l-edyan"ı da iyice benimsemiş. O, Arap tercümeleleri vasıtasıyla antik dünyanın felsefesinden Eflatunun "Cumhuriyet", "Kanunlar", "Tiemas", Aristo, Thales'in eserlerinden çok etkilenmiştir. Eski İran tarihi ve Çin medeniyeti, Türk, Arap halklarının tarihinden de haberdar idi. Şair, hattatlığı İbni Muğle'den ve hatipliği de İbni Hasi'den öğrenmiştir.(Rıza, 1962: 23).

Büyük edibin "Heft Peyker" ve "Leyla-Mecnun" eserinde sema cisimlerinin bazı özelliklerini açıkladığı bilgileri, Avrupa, yalnız teleskop keşif olunduktan sonra haberdar oldu. Yerin güneş etrafında hareketini XV-XVI yy.da Nikolay Kopernik, Cordano Bruno ve Galile tarafından açıklanan bilgileri, şair, daha önce, XII yy'da kaleme aldığı eserinde bahsetmiştir.

Yerel kaynaklar, Nizami'nin ilk evliliği Kıpçak asıllı Afak isimli bir hanımla yaptığını ve bu evlilikten Muhammet isimli bir oğlu olduğunu ve yaşamı boyu, Gence'yi hiç terk etmediğini, 1209'da yine doğduğu şehirde

vefat ettiği konusunda bilgi vermektedir. Günümüzde büyük mütefekkir edibin mezarına, Gence’de büyük bir türbe yapılmış ve en çok ziyaret edilen bir müze haline getirilmiştir.

2. EDEBİ KİMLİĞİ

Nizami, Yakın Doğu’da, manevi-ahlaki görüşlerini derin tefekkürü ile birleştirerek başarılı bir şekilde edebi sanatın başlıca düşünce kaynağı haline dönüştüren ve yönlendiren sanatkarlardan biri haline geldi.

Nizami Gencevi eserleri ile, mana, muhteva ve etki alanına göre, zaman ve mekan sınırlarını aşarak, sosyal ve edebi düşünce tarihinde kendine özgü iz bırakmıştır. Tarihi süreç boyunca, insanlığın karşılaştığı problemlere karşı büyük ustalıklarla getirdiği yorumlar ile edebiyat ve sanat tarihinde yeni temeller atmıştır.

XII. yy ait, Dünya Edebiyatında manzum roman türünün gelişmesine büyük bir ölçüde katkı sağlayan Nizami, bu alana edebi sanatı ile damgasını vurdu. Nizami, El Farabi (870-950m.), İbni Sina (980-1037) İbn Rüşd (1126-1198) gibi Doğu’nun büyük düşünürleri ile sosyal, felsefi ve ilmi yönden aynı paralelliği göstererek sosyal hayatta manevi kötülöklere karşı kalemını silah gibi kullandı. Yalnız Hakka ve adalete tapmanın felsefi görüşlerini yansıtan “mutluluklar diyarı” modelini hazırladı. Eski dünyanın “nakıs mahluk” diye adlandırdığı kadının değerini yücelterek onun şerefine adeta çelenk ördü. İlahi aşk ile sevgiyi ölümsüzleştirerek, tekrar insanoğluna bu ulvi hissi öğretmiş oldu. Nizami’nin edebi felsefi görüşlerini, bir entelektüel sanat örneği olarak değerlendirmek gerekmektedir. Ansiklopedik zekaya sahip olan edibin, düşünce ve deruni sanat estetiğinin idraki ve şerhi için daha farklı ilimlere vakıf olmak ile mümkün olur. Derin ilmi ve felsefi görüşlerinin yanı sıra, eserlerinde halkın anlayabileceği bir şekilde üslup sadeliğine rastlanmaktadır. Ayrıca, sıklıkla halk dili kullanarak yöre tecrübesine ve atasözlerine başvuran Nizami, eserlerinde daima az kelime ile büyük mana ifade etmenin gayret ve çabası içinde olmuştur. Nizami dehasının incileri sayılan hikmetli beyit ve deyimleri ile şair, topluma adaletli, akıllı, halkını seven hükümdarlar olmanın adeta yolunu göstermektedir.

Nizami felsefesinin ana teması, maneviyatın doruk noktası olan ilahi aşk, Allah ve peygamber sevgisi konuları-- geniş ve esaslı bir şekilde işlenmiştir. Bu nedenle, Nizami, aşk şairi olarak da nitelendirilmektedir. Nizami eğitimin amacını hakikate, adalete, dürüstlüğe aynı zamanda iyiliğe hizmet olarak nitelendirmiştir. O, kişiliğın gelişiminde çevresel faktörlerin etkili olduğunu dile getirmiş, “Şahane terbiye, hüner nezaket, akla nur verir, yüreğe kuvvet”(Bayram, 2008: 47).

Nizami sanatı ile Türk İslam dünyasının güzide ediplerinden biri olarak kabul edilmesinin başlıca nedeni, dilinin farsça olmasına rağmen Türklük, Nizami sanatında bir o kadar ciddi ve samimi duygular ile bariz bir şekilde idealleştirilmiştir. Bu nedenle, sadece yerel halkın değil, tüm dünya Türklerinin şairi olarak bilinmekte ve sevilmektedir.

3. EDEBİ SANAT ÖRNEĞİ – HAMSE (PENÇ GENÇ)

Türk İslam Kültüründe büyük önem taşıyan, günümüze kadar değerinden hiçbir şey kaybetmeyen bilakis, klasik edebiyat alanında emsalsiz örnek teşkil eden ‘Hamse’ Selçuklular döneminde kaleme alınan en geniş kapsamlı bir edebi sanat eseridir. Nizami’ye dünya edebiyat tarihinde büyük ün kazandıran ‘Hamse’ mesnevi tarzı olarak yazılan ve onun hayatına dair her alanı kapsamaktadır.

Hamse’nin ilk sırada yer alan, ‘Mahzen’ul Esrar’dır’. Sırlar Hazinesi, anlamına gelir. 2363 beyitten oluşan eser, h. 559 yılında yazılmıştır. Eser, şair ‘in ilahi aşk, muhabbet hakkındaki felsefi görüşlerinden oluşmaktadır.

İkinci sırada yer alan ve 6966 beyitten oluşan ‘Hüsrev ve Şirin’, h. 576 tarihinde kaleme alınmıştır. Hamse’nin üçüncü eseri, ‘Leyla-Mecnun’, 4613 beyitten oluşmakta ve h.584’te yazılmıştır. Dördüncü, ‘Hefti Peyker’, ‘Yedi Güzeli’ anlamına gelen ve 4968 beyitten oluşan eser, h.593 yılında kaleme alınmıştır. Nihayet son sırada yer alan, h. 597’de kaleme alınan İskender Name, iki bölümden, İkbâl Name ve Şeref Name’den oluşmakta ve 10540 beyit ile Hamse’nin içerik olarak en geniş eseridir. Edebiyat tarihinde İlk defa Nizami tarafından kaleme alınan mesnevi tarzı olan Hamse, sonraki dönemlerde başka yazarlar tarafından çok sayıda ‘Hamse’ yazarları olmuştur.

4. HAMSE’DE YER ALAN ESERLERİN ÖZETİ

4. 1. MAHZEN’UL-ESRAR(SIRLAR HAZİNESİ)

2363 beyitten oluşan mesnevi tarzı H.559’da yazılan ‘Mahzen’ul-Esrar’ı tamamladığı sırada Nizami’nin yirmi yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. ‘Penc Genc’in ilk eserini teşkil eden ‘Mahzen’ul-Esrar’ Hamse’de yer alan diğer eserlerden farklı, telkinici bir üslup ile kaleme alınmış olmasıdır. Şair, nazım diliyle, sufi düşünce tarzını, akide, ahlak ve dünya görüşünü yansıtarak okuyucularına bunu ustaca telkin ve talim etmektedir. O, ilahi hikmetlerin sırlarına ermiş ve bunları ‘Hazine’ halinde Erenler’e emanet etmiştir. Hamse-Beşlik’te şairane teşbihlerle telkinlerde bulunan ve her şeyi tek bir varlıkta gören bir mürşitle karşılaşırız. Bu mürşit, kitabına, adeti üzere, Allah’a hitap eden bir tevhit ve münacat ile başlıyor. Nizami’ye göre İslam Dininin, Allah hakkındaki felsefi görüşünün

başlıca hedefini, “Bütün varlıklar ondandır; zayıf toprak, O’nun sancağı altına sığınmıştır. Biz onunla durur iken O, kendi kendine vardır. Varlığının belli şekil ve sureti yoktur. Kimseye benzemez, değişmezdir. Hepimiz fani iken O, Bakidir. Gerçek kutsallık yalnız O’na aittir. Devamında, Nizami, “Na’tı Nebi’ye genişçe yer vererek, aynı beyitleri dört defa tekrar ediyor. Hükmü kıyamete kadar sürecek ve en büyük bilgi, hidayet rehberi Hz. Muhammed olan, büyük Peygamber sıfatıyla Allah ile samimi münasebet içerisinde. Miraç hadisesi, bu münasebetin en bariz göstergesidir.

Bu mukaddmeden sonra şair, son derece nefis ve olağanüstü güzel benzetmeler, incelikler ve tasniflerle belagatle dolu süslü fasıllara yer verir. Burada şair, cezbeyle geliyor. Bu hal ile Allah’a yaklaşarak halvete giriyor. Maddi alemden sıyrıldığı bu tecerrüt hallerinde tasavvufi bir tahassüs ile Allah’ın huzurunda olduğunu anlıyor. Hakikat arayışında vuslata erişerek gerçek mutluluğu yakalıyor. Bu saadetini O, Allah’a yaklaşan bir derviş sevinciyle anlatıyor. Nizami, bu eserinde yirmi makale şeklinde, hikaye veya temsil ile tasvir etmiştir. “Mahzen’ul- Esrar”, şairden ziyade, Hakim ve Şeyh Nizami’nin eseri olarak okuyucusuyla buluşmaktadır. Manevi telkinler ile zengin olan bir eser olduğundan “Sırlar Hazinesi” denilmiştir. Edebi sanat bakımından Nizami’ye has özel belagat üslubu ile ifade edilen ve mistik ruh ile yazılan bu eser, gerçekten de adına münhasır özgün bir hazinedir.

Gerek şairin sağlığında, gerek vefatından sonra, Doğu Edebiyatının çok meşhur simaları “Mahzen’ül-Esrar” eserinin taklitleri veya benzetmeleri yazılsa da hiç biri onun kadar muvaffak olamamıştır.

4.2. HÜSREV VE ŞİRİN

6966 beyitten olan bu mesnevi, nazım türü ile kalem alınmış ve H. 576 (m. 1198)’de tamamlanmıştır. Eser Azerbaycan Atabeği Muhammet Cihan Pehlivan’a ithaf olunmuştur. Hükümdarın siyasi kimliğini ve adaletini ön plana çıkararak eserin kahramanlarında tasvir yöntemi ile göstermiştir.

“Hüsrev ve Şirin” eseri, Sasanilerden yirmi üçüncü hükümdarı Hüsrev Perviz ile sevgilisi Şirin’e ait eski bir hikaye üzerine işlenmiş manzum bir romandır. Bu hikayeyi nazma çeken ilk şair Nizami’dir. Eser, Azerbaycan halkının tarihi ile uzlaşan dikkat çekici bir konuyu ihtiva eder: Sasani hükümdarlarından Hüsrev Perviz ile Berde (Azerbaycan’da bir İl) valisinin kızı Şirin arasındaki aşkı konu eder. Münacat ve Na’t gibi giriş faslından sonra şair, konuya başlar.

Dünya edebiyatının aşk konusunda yazılmış eserleri içerisinde müstesna yer alan manzum hikayede, şair, insanlara yüksek hisler aşılayarak, ilahi aştan doğan maneviyatla, okuyucuyu daim geleceğe,

iyiliğe kahramanlığa, fedakarlığa sevk ediyor. Diğer bir konu, kadına büyük değer veren şair, Şirin simasında, en güzel sıfatları toplayarak Yakın Doğu edebiyat tarihinde ilk defa olarak pozitif düşünceler ile kadını eserinde yüceltmış oldu. Nitekim, şair, bu ideal kadın rolü ile çok erken otuzlu yaşlarda kaybettiği hanımı Afakı, (Afra) böylece, ebedileştirmiş oldu.

Nizami, bu tür hikayeyi nazma çeken döneminin ilk şairidir. Ayrıca, şair, bu eser, kendine has sanat üslubu ve tahlili ile cihan edebiyat tarihinde daima yaşayacak aşk üzerine yazılmış destanlar arasında seçkin bir yer kazanmıştır.

4.3. LEYLA - MECNÛN

Hamse'nin üçüncü eseri olan Leyla ve Mecnun, H.564(m.1188)'te, Recep ayında 4613 beyit üzerine Nizami tarafından yazılan bu aşk hikayesi Türk İslam edebiyat tarihinde ebediliğini koruyabilen sanat eserleri içerisinde yer almaktadır. Konu itibariyle, eski bir Arap hikayesini ihtiva etmesine rağmen, Azerbaycan halk edebiyatında da kendine özgün bir yere sahip bir edebi eserdir. Sözlü edebiyat tarihinde geleneksel anlatım üslubu türü ile kaleme alınan destan, dini ve kültürel motiflerle de sıkı bir bağlılık taşımaktadır.

Azerbaycan tarihinin Selçuklu döneminde yaşayan, Nizami'nin çağdaşı, Şirvan hükümdarı Şah Ahsitan, halk arasında sözlü anlatımı ile yaygın olan bu meşhur hikayenin kaleme alınarak nazmedilmesini arzu eder. Nizami, şahın bu arzusunu yerine yetirmek amacı ile konuyu ilk defa dönemin edebi dili olan Farsça işleyerek, nazmeder. Daha sonra, Nizami'nin adı geçen eserine yazılan Farsça ve Türkçe benzetmeler arasında özellik ve edebi üslup bakımından önemli değer taşıması itibariyle, Türk Edebiyatının büyük temsilcisi, Azerbaycan şiirinin dahi üstadı Fuzuli'nin, Türkçe kaleme aldığı "Leyla ve Mecnun " manzum eseri de ayrıca, kendine özgün bir yer tutmaktadır.

Daha önceleri destan halinde, şifahi (sözlü)halk edebiyatında yer alan bu eseri ilk defa kaleme alan Nizami olsa da, Fuzuli'nin dört asır sonra yazdığı "Leyla ve Mecnun " konu ve muhteva bakımından, farklılık arz etmektedir.

Günümüzde, Azerbaycan'ın dünyaca ünlü bestecisi, Üzeyir Hacıbeyli'nin çalışmaları sonucu eser, opera olarak yazıldı. Sadece, Azerbaycan sahnesinin değil, farklı dillere çevrilerek, Rusya ve diğer dünya ülkelerinde defalarca sahneye konularak klasikleşmiştir. Böylece, "Leyla ve Mecnun" eseri, basit Arap hikayesi olmaktan ziyade, Azerbaycan ve dünya klasikleri arasında tanınan eserlerdendir.

4.3.1. İKİ “LEYLA VE MECNUN” ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA

(Nizami ve Fuzuli'nin Eserleri) Nizami Gencevi ile Muhammed Fuzuli arasında dört yüz yıllık bir zaman dilimi olmasına rağmen, kaleme aldıkları “Leyla ve Mecnun” ortak edebi sanat eserleri, her iki şairi birbirine yakınlaştırmış. Müslüman Doğu'nun Farsça yazdığı devirde, Şirvan Şahı'nın isteği üzerine, Nizami'nin edebi dehası ile yazılan, “Leyla ve Mecnun” hikayesi İran edebiyatında geniş bir yer almıştır. Daha sonra, Türk klasiklerinin çiçeklendiği devirde, Türk Şairi Fuzuli'nin başta Azerbaycan olmak üzere, Türk İslam dünyasının tasavvuf edebiyatında alanında özgün yere sahiptir. Arifler meclisine dair gözde sanat abideleri arasında yer alan her iki eserler karşılaştırarak sırasıyla değerlendirelim;

- a. Dil çeşitliliği bakımından, Nizami dönemin şartları gereği Farsça kaleme aldığı “Leyla ve Mecnun”, Fuzuli'de Türkçe olarak karşımıza çıkar.
- b. Hacım farkı, her iki eser, arasında beyit sayısı olarak göze çarpar. Nizami eserini 4600 beyit üzere tamamlamışken, Fuzuli'de ancak 3200 kadar beyit görülmektedir.
- c. Edebi tür ve üslup bakımından her iki eser, aynı vezin üzerine mesnevi tarzında yazılmasına rağmen, Fuzuli, eserini gazel tarzında, yerine göre, hece ve aruz veznini kullanmış, ayrıca, bazen dörtlükler de karşılaşılmak mümkündür.
- d. Konu içeriği açısından, Nizami'de anlatılan hikayeye dahil bazı şahıslar Fuzuli'de yer almadığı gibi, örneğin; Nizami, Mecnun'un dayısından bahsedilmekte, bir diğeri, Bağdatlı Selam adında bir edebiyat meraklısını, Mecnun ile görüşmeleri yer almaktadır. Fuzuli'de her iki örneğe rastlanılmamaktadır.
- e. Eserin ana kahramanlarının tutumu, Nizami'ye göre, Leyla kocaya varınca, Mecnun'un üzüntüsünden ezgiler, şiirler yazdığını duyan Leyla, babasının vefatı üzerine, Mecnun'a taziye mektubu göndererek, bu vesileyle, kendisinin nasıl evlendirildiğini, nikahlısı olsa bile, İbni Selam'a teslim olmayıp, bütün samimiyeti ile aşkına ihanet etmeden kendisine bağlı kaldığını ona anlatır. Olay, Fuzuli'de farklı cereyan eder, Leyla'nın evlenme haberini duyan Mecnun, kendisine mektup göndererek, kınamış, vefasızlıkla suçlamış, sadakatini ve aşkını tekrarlamış. Devamında, Fuzuli, Mecnun'un daha kundakta bir çocuk iken, eski Arap adetlerinden bahsetmektedir. Bu hususa, Nizami'de rastlanmamaktadır. Bunun gibi daha bazı farklılıklar ile karşılaşılmaktadır.

- f. Her iki edibin ortak özelliği, Fuzuli de Nizami de olduğu gibi, İlahi aşkı kainatın sebebi olarak görür ve bu hakikate eserinde geniş yer verir.

Sonuç itibariyle, bütün bu farklılıklar ve ortak özellikler göz önünde bulundurularak, hem Farsça, hem Türkçe kaleme alınan “Leyla ve Mecnun” birbirinden ayrı iki orijinal sanat eseri olarak değerlendirilir.

4. 4. HEFT- PEYKER (YEDİ GÜZEL)

H. 593 Ramazan ayının 14’ünde, 4968 beyit olarak tamamlanan manzum hikaye, Marağa (Azerbaycan’bir İl) hakimi Arslan Bey’e ithaf edilmiştir. Sasani padişahlarından Behram Gur’a ait bir efsanevi hikayeden ibaret olduğu için, bazı naşirler bu esere, “Behram-Peyker” adını vermektedir. Eserin hulasası üzerine bu lakap daha özgün bir değer taşımaktadır.

Eserin kısaca özeti Sasani Padişahı Yazdğürd, oğlu Behram’ı eğitimi için Arabistan’a Yemen Kralı Munzar’ın yanına gönderiyor. Munzar, misafir Şehzade ile yakından ilgilenir. İran Şehzadesi, Yemen’de bir çok ilme vakıf olarak kendisini ilim ve sanat bakımından da iyice geliştirir. Şehzade, ona ait yaptırılmış olan köşkte odaların birinde ressam tarafından çizilmiş bir sanat eserine rastlar. Tablo önünde hayran kalarak, çok etkilenir ve kendini resimde çizilen yedi iklimin prensesleri arasında görür. Bundan sonra sıklıkla odaya gelerek dinlenir.

Babası Yazdğürd’ün ölüm haberi üzere, Behram, İran tahtı veliaht şehzade olarak ülkesine geri döner. na çıkmak üzere yola çıkıyor. İran devlet ricali, yabancı bir memlekette terbiye almış bu gencin, İran’a iyi bir yönetici olamayacağı dair kanaat oluşur. “Pir-i Dana’ı” tahtına oturtulan hakkını geri almak için Behram, orduyla harekete geçer. Kan dökülmesine karşı, İran heyeti-tahtı savaşıyla alma yerine ya daha farklı bir şart, hükümdar tacı iki aslanın ağzı arasına konacak, iki rakipten hangisi onu alırsa tahta o çıkacak. Böylece, Behram kahramanlık göstererek tahta çıkar. Ancak, düşünüldüğü gibi, saltanatı zevk ve sefa içinde yöneten Behram, haftanın yalnız bir gününü memleket işleri ile meşgul olur. Kısa zaman sonra, Çin Hakan’ı İran’a hücum eder. İran, Behram’ın siyasi askeri dehası ile, muzaffer olur. Bundan sonra tekrar köşke, “Yedi Güzel” tablosunu seyretmek için yola çıkar. Sanat harikası eserde tasvir edilen güzellerden sarayına getirmek ister. Dünyanın her tarafına haber salarak, birer güzel getirmeye başlar. Bu prensesler için ayrı ayrı yedi renkli kubbeli saraylar yaptırarak zamanını çoğunu onlarla beraber geçirir. Behram, daldığı “Heft-i Peyker” zevkenden fırsat bularak ava çıktığı sırada, bir çobanın hikayesinden etkilenerek kendine ders çıkarır ve durum böyle olunca,

hidayet kapısı açılır ve adalet ile hüküm etmeye karar verir. Saraya dönen Behram, yedi güzelin, uyum ve ahenk içinde anlattıkları yedi masalı dinler. Zalim vezirin yaptıklarını, yedi şikayetçi dilinden konu edinen hikayeyi dinleyen padişah, gerekeni anlar ve adaleti bir karar olarak veziri idam ettirir. Tam bu sırada, Çin Hakan'ı yeniden İran hududuna kadar gelir. Fakat Behram'ın gafletten uyandığını duyunca, zalim vezirin yokluğu haberini alınca, Hakan, seferden vazgeçer. Artık olanlardan sonra, Behram, yedi güzelin kucağını terk ederek kendisini “adalet güzeline” teslim eder.

Sanatın bütün inceliklerini gözden kaçırmayan Nizami, aynı zamanda, ahlaki değerlere büyük ölçüde yer vererek, ruha hitap edecek şekilde irşat vazifesini icra ederek, ince bir üslupla edebi sanat eserine dönüştürür.

Tasavvuf edebiyatında, “Heft-i Peyker”(Yedi Güzel) hikayesi ile yedi “sülük” arasında bir bağlantı olduğu, Behram'ın hayatının son günlerinde kayıplara karışması ile ifade edilerek sufice bir yaklaşım sergilenir. (Nizami Gencevi, Hamse, Heft-i Peyker, IV.)

4.5. İSKENDERNAME

İskender name, H. 597 'de, Azerbaycan, Atabeklerinden Nusrettin Ebu Bekir Muhammed'e atfedilerek kaleme alınmıştır. Toplam, 10540 beyitten oluşan mesnevi iki bölümde toplanarak yazılmıştır. Bunlardan ilkinde, 6896 beyitten oluşan, “Şeref nameyi İskender”, diğerine, 3644 beyitten ibaret “İkbal nameyi İskender” denilmektedir. Her iki bölüm ara verilmeksizin aynı yıl içinde yazılmıştır.

Nizami Gencevi, siyasi telakkilere önem veren, devlet yönetiminde ideal hükümdar olarak İskender rolü ile tasvir etmiştir. İskender'in şahsında, Nizami, bilgiye, hikmete, sanata ve fikre bağlı aydın bir hükümdar objesi ortaya çıkarmıştır. İskender'in ilim, fen ve edebiyat adamlarına karşı büyük bir teveccühü vardır. Kendileri, ilimle felsefe alanı ile daima meşgul olan büyük meseleler üzerine enteresan tartışmalar yapan bir hükümdardır. Eserde, İskender'in Hintli bir filozofla yaptığı bir tartışmada, Yunan ve Hint felsefe okulu arasındaki görüş farklılığını dikkat çekici bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, İskender, sanat ve ilim adamları arasında ilmi müzakereler düzenlemekten hoşlanan bir hükümdar olması ile de dikkat merkezindedir. Rum diyarından gelen ressamı ile İran ve Çin sanat adamlarında geçen müsabaka sahnesi şair, tarafından oldukça canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bir diğer taraftan, İskender, dönemin alimlerine İskender İran'da bilinen faydalı ilimleri Yunanca'ya tercüme ettirerek ilim dünyasına faydalı hizmetlerde bulunmuştur. Antik Yunan, bu bilgilerle yeni keşifler elde etmiştir. örneğin; dünyanın yuvarlak olduğuna dair taslak bir harita yaptırmıştır. Şair, yine İskender'in, iyi bir

yönetici ve ordu komutanlığından bahsederek, kurduğu orduya özel bir talim usulü ile eğittiğini ve askerleri dönemin yeni silahları ile donattığını yazar.

Bu ordu hakkında, Kafkas 'ya bahsinde, Büyük İskender'i tanıyan bütün milletlerden toplanarak kurulan ordudan bahsedilir.

Nizami'ye göre, İskender için ordu da harpte bir amaç değil, sadece bir araçtır. Şaire göre, İskender, saldırma kastıyla hiçbir savaşa girmemiştir. Büyük komutan, seferlerini tedbir amaçlı, sıradan gösterilerle sonuçlandırmış fetihlerini kan dökmeyen yapmıştır. İran'da yapılan savaşı kazanan İskender, Nuran'ın kızı Roşenek'le evlenerek, "Şahen Şah" unvanıyla İran tahtının başına geçmiştir.

İran'daki yerli ve milli bütün adet ve müesseselere hürmet eden İskender, sadece Mecusilere ait bütün mabet ve müesseseleri yıkarak, tek Allah'lılık dinini yayılması için mescitler inşa ettirmiştir.

Sonuç itibariyle, Nizami, sanatının asıl gayesinin, siyasi ve sosyal alana dair, ahlaki değerler taşıyan düşüncelerinin bir yekunu olarak, kaleme aldığı klasik eserlerinin toplandığı Hamse'nin kısa özeti aktarmaya çalışıldı.

Nizami'nin edebi felsefesinin ana gayesi, dini, vicdanın tercümanı olarak görmesi ve milletler arası nizamın ancak dini ve milli hakların tanınması ile kökleştğine inanarak savunur. Devamında, şair, insanlığın susadığı tek dünya barışının bundan daha yüksek formülünün olmadığını da vurgular. Diğer bir taraftan, Aristo felsefi düşüncesinde bahsedilen "manevi nüfuz" ifadesinin, Nizami, kendi mistik telakkisine göre, din kavramı olduğu ve tek Allahlık dinin, bütün otoritelere hizmet etmesi gerektiğini ifade ederek, bu hakikate hizmet etmeyen herhangi bir devlet başkanın da zalim olduğunu ve tek Allah'a, tek hakikate bağlı olmayan bir iktidarın, dünya hakimiyetine de erişemeyeceğini savunur.

İnsanlığın şahsiyet ve iradesi, edebi sanat yeteneği ile Nizami şiiiri ile belgelenmiş bulunmaktadır. Böylece, Nizami'nin edebi dehası, bu önemli olguyu, sadece şiiirlerinin temel düşüncesi olarak değil, genel edebiyat alanına "o insandır ki, düşünür, sever, sevilir, sevinir, hak ve adalet uğruna mücadele verir, başarır ve bazen de yenilir" felsefesini getirmiş oldu.

HAMSE'DEN SEÇMELER (Farsçadan Çeviri)

MÜNACAT (Allah Övgüsü)

- Şefkatli, adaletli tek Allah,
- Anahtarı, hazineyi hikmetin

- Arifleri her zaman fazilete sesler
- Hikmetini seveni nimeti ile besler.

- Değişmezdir varlığı, değişmezdir hasleti,
- Değiştirir varlığı, kainatı, hilkati.

- Azameti yanında iki dünya abestir,
- Evvelimiz, sonumuz ani bir nefestir.

- Mukaddes alınlara secde damgası vurur,²
- Tacıyla taçlananlar, yeryüzünde taht kurur.³

- Bozulmaz hükümleri, hükmüyle bozan odur,
- Günahları af eden, merhamet yazan odur.

- O, gizli perdesini açar sırlı göklerin
- Üstüne perde çeker hem günahın, hem şerrin.

- Evvelini arasan, ezel sizdir, bil onu,
- Sorulsa sonu onun, sonsuzluktadır sonu.

- Kuru boş hayalle çok gezip her yeri,
- Yine eli boş dönüp kapısından geri.

- Yürek de çok sordu, dolaştı, bulamadı,
- Göz de çok aradı, baktı yok bulamadı

- Akıl dedi: “Yetiririm işi ben sona,
- Adabı beklemedi, adap öğrettim ona.”

² Fetih, 39 (Onların alınlarında secde izleri vardır.)

³ Hükümdarlara tacı nasip eden Allah'tır.

- Kudretinin ispatı, Nizami'nin varlığı
- Canı, vahdet tarlası, gönlü Gülizar lığı

NA'T

- Varlığın sinesine ilmi sözle yazan kalem
- Ahmet'in, elifiyle yazılıp onda kalem.
- “Elif”, “Ha”yı mülküne hakim edenden beri,
- “Del” onun boyunbağı, “Mim” de bel kemeri.
- Kemer, boyna bağ eden, cemel sahibi,
- Saadet dünyasında olur kemal sahibi.
- Peygamberlik sancağı göklere kalktığı anda
- Son peygamberlik verildi Muhammed'e.
- Dünyaya ders almadan natuk gibi gelip O,
- Dersi, Mesih'in 'mim'i, Ademin 'elif' O,
- “Enbiya” kelimesinin hem ezeli, hem sonu,
- Ahdine, vefasına “elif” tek düz bil onu.

(Hamse, I-45).

- Şah oldu bir meşale, yandı yalı küheylanın
- Nefesinden eridi çelik nalı küheylanın.
- Şahane debdebeyle sarayına yetişti,
- Şefkatiyle herkesin yardımına yetişti.

- Adalet göstererek attı sitem karlığı,
- Ömürlük isteği idi, halkın bahtiyarlığı.
- Bahtiyar hükümdardı, tarihte adı kaldı,
- Kim ki, adil şah oldu, böyle adı yüceldi,
- Her yüreği sevindir, Bahtışen eyle dünyada,
- Allah senin okunu değdirmez taşa dünyada.
- İyiliği ezelden adet etsen özüne,
- İyiliğin her yanda kapı açar yüzüne.

(Hamse, II, 246-248)

KERPİÇ KESEN İHTİYARIN BİR GENÇLE HİKAYESİ

- Derler Şam tarafta ihtiyar biri vardı,
- Melek gibi biriydi, halk ile işi vardı.
- Giydiği gömleğini ot-eleften örerdı,
- Kerpiç keserdi, bir teher, gün gererdi•
- Bir gün yine işiyle meşgul iken o,
- Elden-dilden düşerek çok yoruldu yine o.
- Birden bire görüldü göze bir genç,
- Başladı kınaneye söze bu genç.
- Bu zelillik, rezillik sence nere yakışır?
- Çamur saman yoğurmak kölelere yakışır.
- Toprağın kalkanını kılıcınla sökme sen,
- Bir karın ekmek için böyle rezil olma sen.
- Yaşlısın, yaşlıların yolunda yürü sen,
- Yorulursun, yürüsen gençlerin yolunu sen.
- Adam dedi: Nankörlük havası var başında,
- İhtiyara gülersin, böyle genç yaşında.
- İhtiyarlar kerpiç keser, halalıkla vaşarlar,
- Köleler, esir kullar ağır yükleri taşırlar.

- Karşında boyun eğip, el açmayayım diye ben,
- Ezelden el atmışım böyle bir mesleğe ben.
- Helalce nimetime şükürüz olma benim,
- Nimete hor bakana, nimet ganimdir ganim,
- Bu sözlerden genç pişman oldu özünden,
- Ayrıldığı zaman yaş akıttı gözünden.
- Dünya görmüş insandı, yaşlı böyle adamdı,
- Namuslu zahmetiyle el gözünde yüceldi.

HİKMETLİ SÖZLER

- Aşktır Mihrabı Yüce gökleri
- Aşksız Ey dünya nedir değerini
- Aşksız olsaydı hilkatin canı
- Dirilik sarmazdı bütün cihanı
- Aşksız insan bir neydir kırık
- Yüz canı olsa da ölüdür artık.
- Dünya bir tarladır, dikkatle baksak,
- Herkes bir-birine çiftçidir ancak.
- İyiliği ezelden adet etsen özüne,
- İyiliğin her zaman kapı açar yüzüne...
- Dost ona derler, sır saklar perde tutar,
- Düşman rüzgar gibi her zaman perde yırtar.
- Akrebin düşmanlığı beterdir ejderhadan,
- Ejderha açık vurur, akrep gizli her zaman.
- Küçük düşman en büyük bir beladır, bunu bil,
- Büyük hata olur, haber almadan olsan gafil.

- Seni boğmak isteyen derin bilgili düşman,
- Cahil dosttan iyidir, bunu böyle bil sen.
- Sözü kanatları var kuş gibi ince ince,
- Dünyada söz olmazsa, neye gerek düşünce.
- Sözünde su gibi letafeti var,
- Her sözü az desen, daha hoş olar.
- Akıllı insanın söyledikleri
- Yer altına düşse de, yitmez değeri.
- Toprağa merhamet, hayırdır, inan
- Lütfetsen gül verir, zulmetsen diken,
- Gül eğri olduğundan diken kucakladı,
- Kamış öz düzlüğünden kazandı şeker adı.
- El gözünde Nizami yüceltmıştır düzlükten,
- İlhamına, kalbine güç almıştı düzlükten.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Selçuklu döneminin Kültür tarihinin önemli simalarından olan Nizami Gencevi, sanatı ile günümüzde bile adından söz ettiren şairlerdendir. Sultan Sancar döneminin şiir geleneğine önemli ölçüde katkı sağlayan, Nizami, ‘Hamse’ adlı manzumesi ile önem dünya edebiyat tarihine bu alanda, eserlerini miras bırakan şairlerimizdendir. Milli ve dini motifler içeren manzum eserler toplusu, sosyal ve ahlaki konularını işleyen edebi sanat örneğidir. ‘Hamse’ de yer alan eserlerin her biri ayrı ayrı milli duygu, düşünce ve kültür çerçevesinde Türk örf, adet ve geleneklerini yansıtmaktadır.

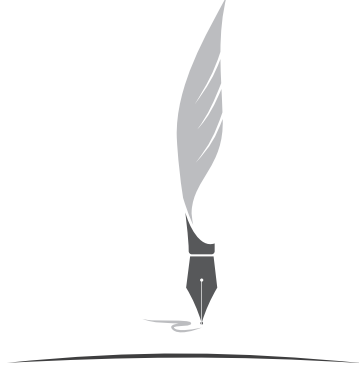
Sonuç itibarıyla, bu çalışmada, Nizami, sanatının asıl gayesinin, siyasi ve sosyal alana dair, ahlaki değerler taşıyan düşüncelerinin bir yekunu olarak, kaleme aldığı klasik eserlerinin toplandığı Hamse’nin kısa özeti aktarmaya çalışıldı. Nizami’nin edebi felsefesinin ana gayesi, dini, vicdanın tercümanı olarak görmesi ve milletler arası nizamin ancak dini ve milli hakların tanınması ile kökleştigiğine inanarak savunur.

Devamında, şair, insanlığın susadığı tek dünya barışının bundan daha yüksek formülünün olmadığını da vurgular. Diğer bir taraftan, Aristo felsefi düşüncesinde bahsedilen “manevi nüfuz” ifadesinin, Nizami, kendi mistik telakkisine göre, din kavramı olduğu ve tek Allahlık dinin, bütün otoritelere hizmet etmesi gerektiğini ifade ederek, bu hakikate hizmet etmeyen herhangi bir devlet başkanının da zalim olduğunu ve tek Allah’a, tek hakikate bağlı olmayan bir iktidarın, dünya hakimiyetinde erişemeyeceğini savunur. İnsanlığın, şahsiyet ve iradesi, bitmez tükenmez hüner ve yeteneği Nizami’nin şiirinde sanat gücüyle belgelenmiş bulunmaktadır. Nitekim, şairin edebi dehası genelde bu önemli olguyu sanat için temel fikir olarak ele alır. Türk İslam edebiyatında birçok şair tarafında kaleme alınan “Leyla ve Mecnun” eserine rastlanılmaktadır. XII. Yüzyılda, Nizami tarafından kaleme alınan “Leyla ve Mecnun’u” bu eserlerin ilklerinden sayılmaktadır. XII.-XV. yüzyıllarda kaleme alınan aynı adı taşıyan eserlerin içerisinde, Fuzuli’nin yazdığı “Leyla ve Mecnun” içerik ve geniş hacı bakımından önem arz etmektedir. Aslında, bu eserlerin geniş bir araştırmaya tabi tutulmaktadır ancak, bu çalışmanın kapsamı sınırlı olduğundan, her iki eser mukayeseli bir şekilde incelenerek aradaki farkı özet olarak toparlamaya çalışıldı.

KAYNAKÇA

- Tahrânî, Mîrzâ Mehdî Nevvâb (ö. 1376), Destûrû'l-A'kâb (Risâle-i intikâdî ve siyâsî ez Ez-evâil-i asr-ı Kâcâr). Tahrân: Neşr-i Târîh-i Êrân, 1998.
- Tebrîzî, Muhammed b. Hüseyin. Lügatnâme-i Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî, Telif tarihi: 1317 h., İrân yazma nüsha, No. 9311, v. 249a-261a, 1939.
- Thúry, Józseftól. A “Behdset-ül-lügat,” czímű csagatáj szótár. Budapest: Kiadja A. Magyar Tudományos, Akadémia, 1903.
- Terbiyet, Muhammed Ali (ö. 1314), Dânişmendân-ı Azerbaycan. Tahrân: Matbaa-yı Meclis, İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus, 1936.
- Resülzade, Mehmet Emin (ö. 1951), Azerbaycan Şairi, Nizami. Ankara.
- Gençosman, M. N. Şark Klasikleri, Nizami. İstanbul, 1964.
- Azerbaycan Şairi, Nizami. Bakü, 1992.
- Azerbaycan Etnografyası, 1 Cilt. 1982.
- Nizami'den, İnciler, Kültür Bakanlığı. Bakü, 1998.
- Bayram Apoyev. Nizami Gencevi'nin Pedagoji Görüşleri, Adiloğlu Neşriyatı. Bakü, 2008.
- Gencevi, Nizami. Hamse (ö. 587/1209), Mahzenü'l Esrar, Azerbaycan İlimler Akademisi. Bakü, 1985.
- Gencevi, Nizami (ö. 587/1209), Hamse, Hüsrev ve Şirin. 2 Cilt. Bakü, 1982.
- Gencevi, Nizami (ö. 587/1209), Hamse, Leyla ve Mecnun. 3 Cilt. İlimler Akademisi Baskısı, 1985.
- Gencevi, Nizami (H587 Miladi 1209), Hamse, Heft-Peyker. 4 Cilt. Bakü, 1983.
- Gencevi, Nizami (H587 Miladi 1209), Hamse, İskender-nâme. 5 Cilt. Bakü, 1985.
- Gençosman, M. N. Şark Klasikleri, Nizami. İstanbul, 1964.
- Tan, Orhan. Nizamiden İnciler, Kültür Bakanlığı Yayınevi. Ankara, 1991.
- Resülzade, Mehmet Emin. Azerbaycan Şairi, Nizami. Ankara, 1951.
- Resul R. Nizami Gencevi (ö. 587/1209), 2.Cilt, Azerbaycan İlimler Akademisi. Bakü, 1962.
- Terbiyet, Muhammed Ali (ö. 1314). Dânişmendân-ı Azerbaycan. Tahrân: Matbaa-yı Meclis, 1939.
- Velyaminov-Zernov, Vladimir Slovar Djagataysko-Turetskiy, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademi. Nauk, 1868.
- Yazıcı, Tahsin. “Feth Ali Şah”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 12 Cilt. İstanbul, s. 451-452. 1995.

- Yılmaz, Selçuk. M. Pavet De Courteille'nin "*Dictionnaire Turk-Oriental*" Adlı Sözlüğünün Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Leksikolojik İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Zerinezade, Hasan. Fars Dilinde Azerbaycan Sözlere (Safevî Devri). Bakü: İlimler Akademisi Neşriyatı, 1962.
- Nizami Gencevi (H587 Miladi 1209), Lirika Sırlar Xezinesi, Şerefname, çev. Xelil Rıza Ulutürk, Lider Neşriyatı. Bakü, 2004.

Bölüm 4

EHL-İ SÜNNET ÂLİMLERİNİN PERSPEKTİFİNDEN MÜRCİE FIRKASI¹

Fatma PINAR²

1 Bu çalışma 2018 yılında yayımlanan *İlahiyat Alanında Yenilikçi Yaklaşımlar* isimli kitapta yer alan *Mürcie'nin İman Tanımları Hakkında Ehl-i Sünnet Yorumu* başlıklı kitap bölümünün genişletilmiş şeklidir/This examination is the extended version of the book section called *Sunnah Followers' Interpretation of Faith Definitions of Murji'ah* in the book called *Innovative Approaches in Theology*, published in 2018.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Van/Türkiye, fatmapnar1453@gmail.com.

GİRİŞ

Mürcie, “sonraya bırakmak, ertelemek” gibi anlamlara gelen “irca” ya da “ümitli olmak, beklenti içinde olmak” gibi manaları içeren “recâ” kökünün if’âl kalıbında türemiş bir isimdir ve “büyük günah sahiplerinin manevi sorumlulukları hakkında görüş beyan etmeyenler” için kullanılmıştır (Çelebi, 2012, 57). Mürcie fırkası Hâricîler ve Mu’tezile’nin büyük günah konusundaki görüşlerine karşı tez olarak doğmuştur (Kılavuz, 2017, 455). Mu’tezile fırkasının zuhurunun akabinde ortaya çıkmış olan bu fırka (Sâbûnî, 2017, 199), kullara ait fiilleri Allah’a havale ederek, kulun fiillerini onlara ait görmemiştir (Mâtürîdî, 2009, 292). İslâm mezheplerinin dördüncüsü olarak görülen bu fırka, küfür ile birlikte itaatın faydası olmadığı gibi imanla birlikte mâsiyetin imana zarar vermediği görüşünü benimsemiştir (Harputî, 2005, 74). Ayrıca Mürcie, Hz. Osman ve Hz. Ali de dâhil olmak üzere büyük günah sahiplerinin durumunu Allah’a havale edip, onların manevi sorumlulukları hakkında görüş beyan etmemiştir. Bu tutumlarından dolayı Mürcie, İslâm’ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan ılımlı ve uzlaştırmacı bir topluluk olarak bilinmektedir. Ancak Mürcie hakkında “amelleri niyet ve inançtan sonraya bırakanlar”, “büyük günah işleyenlere ümit verenler” veya “imanı sırf dille ikrardan ibaret görenler” şeklinde olumsuz tarifler de yapılmaktadır (Kutlu, 2006, 41; Kutlu, 2002, 177). Diğer fırkalar tarafından sapıklığa düşmekle suçlanan bu fırka kendi arasında da biri diğerinin yanlışlığını iddia eden birçok alt fırkaya ayrılmıştır (Eş’arî, 2009, 114; Bağdadî, 1988, 177; Harputî, 2005, 75).

Mürcie bazı İslâm mezheplerinde olduğu gibi muayyen bir otorite ya da herhangi bir öncü şahsiyet tarafından kurulmuş değildir. Sistematik bir mezhep olmaktan ziyade belli meselelerde görüş beyan eden bir akım gibi gözükken bu mezhebin, bu yönü ile geniş çevrelere tesir ettiği söylenilmiştir (Çelebi, 2012, 58). Selef-i salihîn olarak isimlendirilen ilk üç nesilde Mürciî kabul edilen çok sayıda şahıs bulunmaktadır. Bunlar içinde en meşhur olanları, tabiînden Saîd b. Cübeyr, tebeu’t-tabîînden Amr b. Murre (ö. 116/734), Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Mis’ar b. Kidâm (ö. 155/772) gibi isimlerdir (Karadaş, 2010, 198; Çelebi, 2012, 58). Yaygın olan kanaate göre ilk Mürciî görüşleri *Kitabü’l-İrca* isimli eserin yazarı olarak gösterilen Hasan bin Muhammed (ö. 100/718) tarafından ileri sürülmüştür (Cook, 1982, 309).

İlk dönemlerde ortaya çıkan Cemel ve Siffîn savaşlarıyla ilgili görüş beyan etmeyen, bu olaylara katılanlar hakkındaki hükmü Allah’a havale eden (Mâtürîdî, 2009, 498), mevcut siyasi otoriteye isyan etmeyi tasvip etmeyen şahısların fırkası olan Mürcie (İnal, 2014, 224), bütün bu tutumlarında İslâm ümmetinin birliğinin bozulmaması ve fitnenin çoğalmamasını amaçlamıştır (Kutlu, 2002, 175). Başka bir ifadeyle

ilk dönem Mürcie mensupları fitnenin önüne geçebilmek gayesiyle uzlaştırmacı bir tutum sergilemiştir. Bu güzel niyetlerle hareket eden bir fırkanın sonradan Ehl-i sünnet tarafından hangi amillerden dolayı ehli bidat kabul edildiğinin tespiti bu çalışmada ulaşılmak istenen amaçlardandır. Bu tespiti yapabilmek adına bu çalışmada Ehl-i sünnet âlimlerinden Ebü'l Hasan el-Eş'arı (ö. 324/935), Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 303/944), Abdülkâhir el-Bağdadî (ö. 429/1037), Ebû Hamid el-Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebü'l-Feth Abdülkerim eş-Şehristânî (ö. 548/1153) ve Abdüllatif Harputî'nin (ö. 1916) bu fırka hakkındaki görüşlerine yer verilecek, buradan hareketle bu fırkanın hangi sebeplerle ehli bidat olarak isimlendirildiği tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. MÜRCİE FIRKASI'NIN GENEL GÖRÜŞLERİ

Bilindiği gibi Mürcie, daha ziyade imana dair görüşleriyle dikkat çekmiştir. Bu fırkanın imanı tanımlamada genel olarak üç ayrı görüş ileri sürdüğü bilinmektedir. İlk görüş sahiplerine göre iman kalbin marifetidir ve bu görüşte olanların Cehm bin Safvân'dan (ö. 128/745) etkilendiği bilinmektedir. Nitekim Cehm'e göre iman sadece bilmek yani marifetten ibarettir ve bilmek dışında kalan şeyler imandan değildir (Eş'arı, 2009, 114-115; Sâbûnî, 2017, 170; Kılavuz, 2017, 39). Mürcie'nin ikinci grubu ise imanı kalp ve dilin tasdiki olarak değerlendirmiştir. Mürcie'nin çoğunluğu tarafından benimsenen bu görüşün Ebû Hanîfe'ye ait olduğu gerekçesiyle o, bu fırkadan sayılmıştır (Ebû Hanîfe'nin görüşleri için bkz. Ebû Hanîfe, 2012, 121; Eş'arı, 2009, 119; krş. Şehristânî, 1993, 163-164). Mürcie'nin üçüncü grubuna göre ise iman sadece dilin ikrarıdır ve bu görüş Kerramiyye fırkasının görüşüdür. Nitekim Kerramiyye mensuplarına göre iman sadece dilin ikrarından ibaret olup, kalbi bir eylem değildir (Eş'arı, 2009, 120-121; Mâtürîdî, 2009, 492; Sâbûnî, 2017, 170; Kılavuz, 2017, 40; Kutlu, 2006, 43). Bu tanımlar genel olarak Mürcie'nin iman hakkındaki tanımlarıdır ve burada dikkat çeken bir husus vardır ki, o da bu üç tanım içerisinde kalbin tasdiki, kalbin marifeti ve dilin ikrarına yer verilmesine rağmen, amele hiç yer verilmemiş olmasıdır. Bu fırka ameli imanın bir parçası olarak kabul etmediği için de imanın amellerle artmayacağı ya da eksilmeyeceği yani imanda artma ya da azalmanın söz konusu olmayacağı neticesine varmıştır. Onlara göre iman ancak küfürle ortadan kalkar ve iman ile birlikte günah zarar vermediği gibi küfürle beraber iyi ameller de fayda vermez (Ebû Hanîfe; 2012, 37-38; Harputî, 2005, 75).

Mürcie'nin siyasi görüşlerine gelince, bu fırkanın siyasi görüşlerini şekillendiren hadiselerin Hz. Osman'ın şehit edildiği döneme kadar dayandığı söylenilebilir. Nitekim Hz. Osman'ın şehit olmasının hemen akabinde İslâm dünyasında huzursuzluk ve kaos ortamı yaşanmış, Cemal Vak'ası ve Siffin Savaşı'nda Müslümanlar birbirlerini öldürmüştür. İslâm

dünyasında ortaya çıkan bu huzursuzluklar özellikle Emevî idaresi ile Hâricîler arasındaki mücadeleye bağlanmıştır. Hâricî zihniyetin büyük ve küçük ayırımı gözetmeksizin herkesi tekfir eden katı tutumuna mukabil daha hoşgörülü bir zihniyete ihtiyaç hissedilmiş, neticede Mürcie fırkası ortaya çıkmıştır (Çelebi, 2012, 57). Bu fırka Hâricîlerin bu görüşlerinin aksine imanla beraber mâsiyetin zarar vermeyeceğini iddia etmiştir (Gazzâlî, 1992, 309). Bu yöndeki iddialarına binaen de Mürcie, Hz. Ali, onun taraftarları ve muhalifleri hakkında cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda herhangi bir fikir beyan etmemiş, onların durumlarını Allah'a havale etmiştir (Mâtürîdî, 2009, 499-500).

Müslümanlar arasında taraf tutmaktan özellikle sakınan Mürcie mensupları arasında o dönemde çıkan Emevi isyanları ve diğer siyasi olaylara katılma konusunda ortak bir tutumdan söz edilemez. Mürcie'nin siyasi olaylardan uzak durmaya çalışan kesimi arasında başlıca üç temayül söz konusudur. Bunlardan ilkinde göre siyasi olaylardan uzak durmakla birlikte haksız olan tarafla mücadele etmek şarttır. İkinci gruba göre devlet başkanına itaat edilmeli, üçüncü gruba göre ise uzletten yana bir tutum sergilenmelidir. Ancak tarihi süreç içerisinde bu fırkanın tavrının haksız olan tarafla mücadele etmekten yana daha ağır bastığı görülmüştür. Nitekim Mürcie yöneticinin zulme ve baskıya başvurduğu dönemlerde uzlaşmacı, itaatkâr bir tutum sergilememiş ve tepki göstermiştir. Ancak Şii kaynaklardan gelen bazı haberlerden dolayı Mürcie Emevîler'in destekçileri gibi görülmüştür. Ne var ki Mürcie'nin Emevî halifelerini meşru saymakla beraber onların haksız uygulamaları ve zulmüne karşı susmadığı da bilinmektedir. Emevîler döneminde Mürciiler'in desteklediği siyasi hareketler Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as (ö. 81/700), Yezîd b. Mühelleb (ö. 101/719), Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve Hâris b. Süreyc (ö. 127/745) isyanlarıdır (Kutlu, 2006, 42, 43).

Hâricîlerin yayılmasını engellemek amacıyla hem Emevîler hem Abbasîler döneminde yönetim tarafından desteklenen Mürcie'nin (Çelebi, 2012, 58) çoğunluğu tarafından benimsenen düşünceye göre halifenin Kureyş'ten olması şartı yoktur. Mürcie'nin Haris bin Süreyc'in isyanı sırasında Emevî valilerinden istediği şeylerden biri de halifenin meşruiyetini halktan alması ve Müslümanlar tarafından seçilmesiydi. Bu nedenle Mürcie'nin İslâm düşünce tarihinde meşruiyetini halktan alan bir yönetim biçimini savunan ilk mezhep olduğunu ifade edenler olmuştur (Kutlu, 2006, 43).

2. EHL-İ SÜNNET ÂLİMLERİNİN PERSPEKTİFİNDEN MÜRCİE FIRKASI

2.1. EŞ'ARÎ'NİN PERSPEKTİFİNDEN MÜRCİE

Kelâmî bir düşünce ekolü olan Eş'arîliğin kurucusu olarak bilinen Eş'arî, bilindiği üzere Basra Mu'tezilesi'nin öncüsü Ali el-Cübbâi'nin

(ö. 303/916) üvey oğlu ve aynı zamanda onun seçkin talebelerinden biridir. Kırk yaşına kadar Mu'tezilî görüşleri benimsemiş, sonrasında bu görüşlerinden vazgeçerek Ehl-i sünnet'e katılmıştır (Kalaycı, 2010: 400). Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin* ismiyle itikadî İslâm mezhepleri hakkında bilgi verdiği bir eser yazmış ve burada Mürcie hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. O, bu eserinde Mürcie fırkasının iman mahiyeti hakkında on iki farklı fırkaya ayrıldığını belirtmiştir. Ona göre bu fırkalardan ilki Cehmiyye'dir. Bu fırkaya göre iman Allah'ı, Resulleri ve Allah katından gelen her şeyi bilmektir. Dil ile ikrar kalp ile tasdik iman değildir. Bu fırka küfrü ise Allah'ı bilmemek olarak tanımlamıştır. İnsan bildikten sonra, bunu dili ile inkâr ederse kâfir olmaz. İman ve küfür diğer organlarda değil sadece kalpte bulunur (Eş'arî, 2009, 114-115). Burada Eş'arî'nin Cehmiyye'yi iman tanımıyla Mürcie'den telakki ettiğini görmekteyiz ve bilindiği gibi Cehmiyye'nin iman tanımı Ehl-i sünnet tarafından eleştirilmiştir.

Örneğin imanı bilmek, küfrü ise bilmemek yönündeki Cehmiyye telakkisi, Mâtürîdî tarafından eleştirilmiştir. Nitekim o, iman sadece bilgidir ibaret olmadığını, iman marifet olması halinde bilgisizliğin ise küfür olması gerekeceğini, bunun da her âlimin mümin, her cahilin kâfir olacağı anlamına geleceğini beyan ederek, bu düşüncenin yanlışlığına dikkat çekmiştir (Mâtürîdî, 2009, 495). Yine burada akla gelen bir diğer isim ise İbn Hazm'dır (ö. 456/1064). O da iman marifetten ibaret olması halinde Şeytan'ın Allah'ı bildiği için, Yahudi ve Hristiyanlar'ın ise Hz. Peygamber'i bildikleri için mümin olmaları gerekeceklerini, oysaki bu durumun Kur'ân ayetlerine aykırı olduğunu belirtmiştir (İbn Hazm, 1975, 198).

Eş'arî, öncüsü Ebu Hüseyin es-Salihi olan Mürcie'nin ikinci grubuna göre ise iman sadece Allah'ı bilmek, küfrün ise O'nu bilmemek, Allah'ı bilmenin O'nu sevmek, O'nu sevmenin ise O'na boyun eğmek olduğunu beyan etmiştir. Onların Allah'a iman peygambere iman gerektirmediği yönündeki düşüncelerine de yer vermiştir. Onlara göre kişi peygamber geldiği zaman peygambere iman ederse Allah'a iman etmiş olur. Namaz kılmak Allah'a ibadet etmek anlamına gelmez. Çünkü iman dışında Allah'a ibadet yoktur. İman artmaz ve eksilmez (Eş'arî, 2009, 115). Bu fırkanın iman konusundaki bu görüşleriyle Sünnî düşünceden ayrıldığı görülmektedir.

Eş'arî üçüncü bir fırkanın –öncüsü Yunus es-Semerî'dir- imanı Allah'ı bilmek ve O'na boyun eğmek, O'na boyun eğmenin ise O'na kibirlenmemek ve O'nu sevmek olarak tarif ettiğini nakletmiştir. Bunlar İblis'in Allah'ı bildiğini ancak kibirlendiği için kâfir olduğunu söylemiştir. Yine Eş'arî, Ebu Şimr ve Yunus'un taraftarları olan dördüncü fırkaya göre iman, Allah'ı bilmek, O'na boyun eğmek, O'nu kalben sevmek ve O'nun

bir olduğunu, hiçbir şeye benzemediğini peygamberlerin delili olmadan bilmek, şayet peygamberlerin buna dair delili bulunursa onlara iman ve tasdik etmek olduğunu nakletmiştir. Onlara göre Allah katından gelen şeyleri bilmek imana dâhil değildir. Bunlar sadece bu hasletlerin birine ya da bir kaçına iman ismini vermezler. İman bu hasletlerin tümünün bir arada bulunmasıdır (Eş'arî, 2009, 115). Burada peygamberlerin delili olmadan Allah'ı bilmenin iman olduğu vurgusu, vahiy gelmeden de insanları iman etmekle mükellef tuttıklarını göstermektedir. Onların bu görüşleri akla Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) görüşlerini getirmektedir. Nitekim **Ebû Hanife aklın Allah'ı bilmenin bir aleti olduğunu ve hiç kimsenin Allah'ı bilmeme hususunda mazeret ileri süremeyeceğini söylemiştir** (el-Beyazî, 1949, 78).

Eş'arî Mürcie'nin beşinci grubunun Ebû Sevban taraftarları olduğunu, bu fırkanın imanı Allah'ı, peygamberlerini ve yapılması aklen caiz olan şeyleri ikrar olarak kabul ettiğini söylemiştir. Yapılmaması aklen caiz olan şeyler imandan değildir (Eş'arî, 2009, 116-117). Ebû Sevban'ın bu tarifiyle Mürcie için imanda dilin ikrarının devreye girdiğini görmekteyiz. Nitekim şimdiye kadar yapılan iman tanımlarında Allah'ı bilmeye, O'nu sevmeye ve O'na boyun eğmeye değinilmişti. Eş'arî'nin ilk Mürcie grubu olarak gördüğü Cehmiyye dilin ikrarını iman olarak görmemişti. Bu durum Mürcie fırkası içerisinde Ebû Sevban ve Cehm bin Safvan arasında iman konusunda açık bir tezadın olduğuna delalet etmektedir.

Eş'arî, altıncı fırkanın Neccariyye olduğunu, bu fırkanın imanını Allah'ı ve resullerini, üzerinde fikir birliği edilen farzları bilmek, bunlara boyun eğmek ve dil ile ikrar olduğunu iddia ettiklerini söylemiştir (Eş'arî, 2009, 117).

Eş'arî Mürcie'den yedinci fırkanın ise Gâylan'ın taraftarlarından Gâylaniyye olduğunu beyan etmiştir. O, bu fırkanın imanı Allah'ı ikinci bir bilgi ile bilmek, O'nu sevmek, O'na boyun eğmek, Resûl'un getirdiği ve Allah katından gelen şeyleri ikrar etmek iddiasında olduğunu ifade etmiştir. Çünkü onlara göre ilki zorunlu bilgidir. Dolayısıyla bu bilgiyi imandan saymamıştır. Yine onlara göre imanda artma ya da eksilme söz konusu olamaz. Eşyanın yaratılmış olduğunu bilmenin zorunlu olduğunu ancak eşyayı yaratanın iki ya da daha fazla olmadığını bilmenin sonradan kazanılmış (iktisâbi) olduğunu yani Allah ve peygamber katından gelen şeyleri bilmenin iktisâbi olduğunu iddia etmiştir. Bunlar Allah katında nas yoluyla gelen şeylerin imandan olduğunu, dini konularda aklen yapılan çıkarımların iman sayılmayacağını ifade etmiştir (Eş'arî, 2009, 117-118).

O, Mürcie fırkalarının sekizincisi olarak isimlendirdiği Şebibiyye fırkasının ise Muhammed bin Şebib taraftarları olduğunu vurguladıktan sonra onların imanla ilgili görüşlerine yer vermiştir. Onlara göre iman

Allah'ı ikrar etmek, O'nun bir ve benzersiz olduğunu, Allah'ın nebilerinin ve resullerinin hak olduğunu, Allah'tan geldiğine dair haklarında nas bulunan şeylerin ve namaz ve oruç gibi Hz. Peygamber'den nakledilen hükümleri ikrar etmek ve bilmektir (Eş'arî, 2009, 118). Görüldüğü gibi bu fırka da kalbin tasdikine yer vermeksizin imanda bilgi ve ikrara dikkat çekmektedir.

Eş'arî Mürcie'nin dokuzuncu fırkası olarak Ebû Hanife ve onun taraftarlarını zikretmiştir. Ona göre bu fırka imanı Allah'ı ve Resûlü'nü bilmek ve ikrar etmek, Allah katından gelen şeyleri ayrıntılı olarak değil, genel hatlarıyla bir defada ikrar etmek olarak tanımlamıştır. Ardından Eş'arîEbû Hanife'nin imanın bölünmediği, artmadığı ya da eksilmediği, iman konusunda insanların birbirlerinden üstün olmadıkları yönündeki görüşlerine yer vermiştir (Eş'arî, 2009, 119). Burada Eş'arî'ninEbû Hanife hakkındaki iman tanımında bilgi ve ikrardan bahsederken, tasdike değinmediği dikkat çekmektedir. Ancak Ebû Hanife'nin, imanı marifet yani Allah'ı bilmek, tasdik ve ikrar olarak ifade ettiği de bilinmektedir (Ebû Hanife, 2012, 57).

Akabinde Eş'arî, Mürcie'nin onuncu fırkasına geçerek, bu fırkanın Ebû Muaz et-Tümeni'nin taraftarlarından meydana geldiğini belirtmiştir. Bu fırkaya göre iman, insanı küfürden koruyan bir takım hasletlerin adıdır. Bunları ya da bunlardan birini bile terk eden kâfir olur. Birinin ya da bir kaçının terki halinde kişiyi küfre götüren bu hasletler imandır. Bunlardan birinin veya bir kısmının iman olduğu söylenemez. Bütün taatleri terk edenin kâfir olduğunda Müslümanlar fikir birliği etmemiştir. İmanın rükünlerinden bir rükün olan bu taat, şayet bir fariza ise bunu terk eden fık ile vasıflanır. Büyük günah işlemek küfür olmadıkça kişiyi imandan çıkarmaz. Namaz, oruç ve hac gibi farz olanları inkâr etmek, küçümsemek gibi nedenlerle terk eden kâfir olur. Bir işi helal görmeksizin, o işi sırf geciktirme ya da meşguliyetten dolayı terk ederse, o kimse fâsıktır, ancak kâfir değildir. Ebû Muaz bir peygamberi öldüren ya da ona tokat atan birinin kâfir olduğunu, ancak onun küfrünün tokat atma ya da öldürme ile değil, peygamberi küçümsemesi, ona nefret ve düşmanlık beslemesi sebebiyle olduğu örneğini vermiştir (Eş'arî, 2009, 119-120).

Onun on birinci fırka olarak Bişr el-Merisi'nin taraftarlarını zikrettiği görülmektedir. Eş'arî'ye göre bunlar imanın tasdik olduğunu beyan etmiştir. Bunun sebebi imanın lügatte tasdik anlamına gelmiş olmasıdır. Tasdik olmadığında şey iman değildir. Ancak tasdik hem dil ile hem de kalp ile olmalıdır (Eş'arî, 2009, 120).

Eş'arî, Kerrâmiyye'yi de Mürcie'nin on ikinci fırkası olarak zikretmiştir. Bunlara göre iman kalp ile değil, dil ile tasdik ve ikrardan ibarettir. Bunlara göre kalp ile bilmek ya da dil ile tasdik etmek dışında

kalan bir şey iman değildir. Bu grubun Hz. Peygamber zamanındaki münafıkların gerçek anlamda mümin oldukları yönünde çarpıcı iddiaları da vardır. Bunlar küfrün Allah'ı dille itiraf etmemek, dil ile Allah'ı inkâr etmek olduğunu iddia etmiştir (Eş'arî, 2009, 120-121). Bu fırkanın münafıkların mümin oldukları yönündeki bu iddiaları naslara ters düşmektedir.

Eş'arî'nin, Mürcie fırkasını imanın tanımı açısından on iki fırkaya ayırdığı, Cehmiyye, Neccariyye, Kerrâmiyye fırkaları ve Ebû Hanife'yi Mürcie fırkasına dâhil ettiği görülmektedir. Yine Eş'arî'nin bu fırka hakkında görüş beyan ederken, sadece bunlara ait iddiaları nakletmekle yetindiği, bunlar hakkında müspet ya da menfi herhangi bir yorum yapmadığı da dikkat çekmektedir. Ancak Mürcie içerisinde bazı grupların imanı sadece bilmek ya da sadece ikrar etmek olarak değerlendirmeleri, bununla birlikte imanda kalbin tasdikine yer vermemeleri onları, iman tanımında özellikle kalbin tasdikine vurgu yapan Ehl-i sünnet'in görüşlerinden ayırmaktadır. Yine Eş'arî'nin Mürcie fırkalarından biri olarak gördüğü Kerrâmiyye'nin, küfrün sadece Allah'ı dil ile inkâr etmek olduğu iddiasından dolayı münafıkları gerçek anlamda mümin olarak kabul etmeleri ayetlere ters düşmektedir. Bu da Mürcie içindeki fırkalarda Sünni düşünceden ciddi anlamda kopmalar olduğuna işaret etmektedir.

2.2. MÂTÜRÎDÎ'NİN PERSPEKTİFİNDEN MÜRCİE

Mâtürîdî düşüncesinin tespit edilmesinde ve sonraki nesillere taşınmasında eserleri ile önemli bir rol oynayan Mâtürîdî (Yeşilyurt, 2012, 149), bu eserlerinden biri olan *Kitâbü't-Tevhîd* isimli eserinde Mürcie fırkasına değinmiştir. O, “mürçi” şeklinde isimlendirilen birinin ne sebeple bu şekilde isimlendirildiği üzerinde durmuş ve bu konuda birbirinden farklı görüşlerin bulunduğunu ve dilcilerin “ircâ”nın “tehir” anlamına geldiğinde hemfikir olduklarını nakletmiş, “...Onu ve kardeşini beklet” (el-Şuarâ 26/36) ve “Diğer bir grup da Allah'ın emrine ertelenmişlerdi” (et-Tevbe 9/106) manasındaki ayetlerde geçen ircâ kavramlarının bu manaya geldiğini beyan etmiştir (Mâtürîdî, 2009, 497). Ardından Haşviyye ve Mu'tezile'nin Mürcie'nin neden bu isimle nitelendirildiği yönündeki tespitlerini değerlendirmiştir.

Mâtürîdî, Haşviyye'nin Mürcie'nin her türlü güzel ameli iman olarak nitelenmesi nedeniyle bu isimle adlandırıldığını, fakat bu görüşün dil ve akıl açısından doğru olmadığını, çünkü dilde ircânın “tehir etmek” anlamına geldiğini ve her iyi amel kendi isimi ile adlandırıldığından ircânın burada rol almasının tutarlı olmadığını belirtmiştir (Mâtürîdî, 2009, 497). Ardından Mu'tezile'nin Mürcie hakkındaki tespitlerine yer vermiştir.

O, Mu'tezile'nin ise Mürcie'yi büyük günahların hükmünü erteleyip, büyük günah sahiplerini cehenneme de cennete de konduramayan kimseler olarak tanımladıklarını söylemiştir. Mâtürîdî, Mu'tezile'nin bu tespitinin büyük günahlara ait sonuçların ertelenmesi konusunda tutarlı olduğunu ancak Mürcie'nin yerildiği hadisin bu türden bir ircâyı kastetmediğini belirtmiştir. O, buna örnek olarak Ebû Hanife'yi göstermiştir. Nitekim Ebû Hanife'ye ircâ düşüncesini nereden aldığı sorulmuş, o da meleklerin tutumundan esinlendiğini, meleklerle "Şayet sözünüzde sadık iseniz şunların isimlerini bana bildirin" (el-Bakara 2/31) denilmiş, melekler de bilmedikleri bu soruyla karşılaşınca cevabı Allah'a havale etmişlerdi. Mâtürîdî, ircâ'nın bu kullanımının büyük günah işleyenlerin akıbetine yönelik olduğunu, büyük günah sahiplerinin akıbetinin Allah'a havale edildiği ve büyük günah sahibi bazı müminlerin bir amelinin bile şirk dışında bütün günahlarla mukayese edildiğinde bu günahların hepsini ortadan kaldırdığını belirtmiştir. Dolayısıyla ona göre büyük günah sahiplerinin iyi amellerinin karşılığını almaktan mahrum edilmesi ve ebediyen cehennemde bırakılması mümkün değildir (Mâtürîdî, 2009, 498).

Mâtürîdî, bazılarının ise Mürcie'nin Hz. Ali ile onun yanında ve karşısında yer alanların Allah katındaki durumları hakkında hüküm vermeyip, durumu Allah'a havale edenler olduğu yönündeki görüşlerini de zikretmiştir. Ardından Mâtürîdî bu görüşle ilgili değerlendirmede bulunarak, bu görüş sahiplerinin zikredilenlere ilişkin olarak hüküm vermeyip duraksamayı kastediyorlarsa bunun başkasının ircâsından farkı olmadığını, ancak yergili icrayı kastediyorlarsa gerçeğe yakın olduğunu çünkü hilafete layık olmada Hz. Ali'ye denk kimsenin bulunmadığını belirtmiştir (Mâtürîdî, 2009, 499-500).

Ardından Mâtürîdî, Hz. Peygamber'in ümmetinden Kaderiyye ve Mürcie'ye şefaatinin ulaşmayacağı ve Mürcie'nin yetmiş dilde lanetlendiği yönündeki rivayetle ilgili olarak bir takım tespitlerde bulunmuştur. O, bu rivayetlerin iki şekilde yorumlanabileceğini belirtmiştir. Ona göre birincisi burada Mürcie ile Cebriyye'nin kastedilmiş olabileceğidir. Çünkü Cebriyye Kaderiyye ile bir noktada birleştirilmektedir. Bu iki fırka karşıt iki fırka olarak görünmekte ancak yergi içeren bu rivayetler onları bir noktada toplamıştır. Kaderiyye insanların fiillerini yapabilmeye ihtiyaç duydukları kudreti insanlara ait kılmış, bu fiillerde Allah'a hiçbir şekilde irade ve yaratma nispet etmemiştir. Cebriyye ise tam tersi bir düşünceyle fiillerin işlenmesinde gerekli olan kudreti Allah'a ait kılmış ve fiil sahiplerine hiçbir irade ve tasarruf nispet etmemiştir. Bu durumda Kaderiyye fiilin işlenmesini onların mahiyetlerinden haberdar olmayan insanlara nispet ederken, Cebriyye ise her türlü çirkin ve kötü fiili Allah'a nispet etmiştir. Mâtürîdî'ye göre bu konuda isabetli olan orta yoldur. Yani

fiillerin dış görünüşleri yönüyle kullardan sadır olması, buna mukabil mahiyeti itibari ile Allah tarafından yaratılmasıdır (Mâtürîdî, 2009, 501). Ardından Mâtürîdî, Mürcie hakkındaki yerginin nedeni hakkındaki ikinci ihtimal üzerinde durmuştur.

Mâtürîdî, Mürcie hakkında rivayetlerde geçen yerginin ikinci bir sebebinin ise kişinin dini hayatına ilişkin fiillerini işlerken durumu hakkında kararlılık göstermeyip duraksaması olabileceğini ifade etmiştir. Bunu da Haşviyye'nin müminin mümin diye nitelendirilmesi konusunda dile getirdiklerine ve imanda istisna yapmasındaki tutumuna benzetmiştir. Nitekim Mâtürîdî ircâyı bir meselenin çözümünde duraksamak, tefekkür ve istidlâli sonraya bırakmak olarak tanımlamıştır. Ayrıca Mürcie kendilerinin mümin oldukları konusunda net bir ifade kullanmamış ve “ben inşallah müminim” demeyi tercih etmiştir. Bu istisna ise ircâdır (Mâtürîdî, 2009, 501). Ayrıca Mâtürîdî, İslâm mezhepleri arasında tartışmalı bir konu olan va'd ve va'id ayetlerinin umum konumunda tutulması hakkında Mürcie'nin görüşlerine de temas etmiştir.

Nitekim Mâtürîdî, bu tartışmada Mu'tezile ve Hâricîlerin va'id ayetlerinin umum konumunda tutulması gerektiği çünkü insanları kötü fiillerden sakındırmada bunun daha etkili bir yöntem olduğunu, buna mukabil Mürcie'nin va'd ayetlerinin umum konumunda tutulması gerektiği çünkü bunun rahmet ve af türünden olan ilahi sıfatlarla daha uygun düştüğü yönündeki görüşlerini nakletmiştir (Mâtürîdî, 2009, 501).

Anlaşılabacağı üzere Mâtürîdî, rivayetlerde kınanan ve lanetlenen ircânın Mürcie'nin fiillerin işlenmesinde gerekli olan kudreti Allah'a havale edip, O'na ait kılan, fiil sahiplerine hiçbir irade ve tasarruf nispet etmemek suretiyle kötü fiilleri de Allah'a nispet eden Cebriyye olabileceğini beyan etmiştir. Ancak Mu'tezile'nin, Mürcie'yi büyük günahların hükmünü erteleyip, büyük günah sahiplerini cehenneme de cennete de konduramayan kimseler olarak tanımladıklarını, onların bu tespitinin büyük günahlara ait sonuçların ertelenmesi konusunda tutarlı olmakla birlikte Mürcie'nin yerildiği rivayetlerde bu türden bir ircânın kastedilmediğini belirtmiştir. O, Ebû Hanife'nin de bu ircâ düşüncesinde olduğunu beyan etmiştir.

2.3. BAĞDADÎ'NİN PERSPEKTİFİNDEN MÜRCİE

Ünlü Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihî ve matematik bilgini olarak tanınan ve Eş'arîyye mezhebinin sistemli bir hale gelmesinde büyük katkısı bulunan Bağdadî, hacimli birçok eser kaleme almıştır (Fığlalı, 1988, 245). Bu eserlerden biri de mezhepler tarihi alanında kaleme almış olduğu *el-Fark beyne'l-firak* isimli eseridir (Karadaş, 2012, 133). Bağdadî, bu eserinde genel olarak üç ana gruba ayırmak suretiyle Mürcie fırkasına

değınmiştir. O, Mürcie gruplarından ilkinin iman konusunda ircâyı yani geciktirmeyi kabul ettiğini, kader meselesinde ise Ğaylan, Ebû Şımr ve Muhammed bin Şebib el-Basri gibi Kaderiyye-Mutezile mezhebinin görüşlerini benimsediğini ifade etmiştir. Bağdadî'ye göre bu grup Kaderiyye ve Mürcie'nin lanetlenmesi hakkındaki haberin muhataplarıdır. Yine Bağdadî'ye göre onlardan ikinci bir grup ise Cehm bin Saffan'ın izinden gidenler olup, imanda ircâyı, amellerde ise cebri yani zorlamayı kabul etmiştir. Bundan dolayı onlar Cehmiyye mensuplarıdır. Onlardan üçüncü bir grup ise Cebriyye ve Kaderiyye'nin dışında kalan gruptur ki, bunlarda kendi aralarında beş fırkaya ayrılmıştır. Bunlar Yûsüsiyye, Sevbanıyye, Ğassanıyye, Tûmeniyye, Merısiyye'dir. Bunlara da Mürcie denmiştir. Çünkü Bağdadî'ye göre bunlar ameli imandan sonraya bırakmışlar, ircâ da burada geciktirmek anlamındadır. Bağdadî burada Hz. Peygamber'in şu hadisine yer vermiştir: "Mürcie'ye yetmiş peygamberin diliyle lanet olsun! 'Mürcie kimdir ey Allah'ın Resûlü?' diye soruldu. Buyurdu ki: 'Onlar iman sözdür diyenlerdir'" Bağdadî bu hadisin ardından yaptığı açıklamada hadiste geçen Mürcie'nin, imanın yalnızca ikrardan ibarettir olup, başka bir şey olmadığı iddiasında bulunanlar olduğunu vurgulamıştır (Bağdadî, 1988, 177).

Bağdadî, Ebû Şımr, İbn Şebib ve Ğaylan gibi Kaderci Mürcie'nin iman konusundaki tanımlarının bir birinden farklı olduğunu beyan etmiştir. O, Ebû Şımr'ın imanı Allah'ı ve namaz, zekât, oruç, hac gibi ümmetin üzerinde birleştiği, O'ndan gelen şeyleri, adaleti ve Allah'ın birliğı hakkında aklen bilinen şeyleri tanımak ve ikrar etmek ve O'ndan her türlü benzetmeyi uzak tutmak şeklinde tanımladığını ifade etmiştir. Şımr'e göre bunların hepsi imandır ve bunlarda şüphe eden kâfirdir. O, bu bilginin yani marifetin, ikrar ile bir arada bulunmadıkça iman olmayacağını iddia etmiştir. Bağdadî bu görüşü bidat olarak değerlendirmiş ve Ehl-i sünnet'e göre bu fırkanın Mürcie fırkaları arasında en çok küfre giren fırka olduğunu beyan etmiştir. Bunun nedeni ise bu grubun kader ve irca gibi iki sapıklıkta birleşmeleridir. Ebû Şımr'ın işaret ettiği adalet hakiki bir şirktir. Çünkü o bununla Allah'tan başka iki büyük yaratıcıyı var kılmak istemiştir. Ayrıca onun kastettiğı Allah'ın birliğı de sıfatların inkârıdır. Çünkü o bu sözülle de Allah'ın ilmini, kudretini ve öteki ezeli sıfatlarını kaldırmak istemiştir. Ehl-i sünnet onun hakkında "o bir kâfirdir ve onun küfründen şüphe eden de kâfirdir" demiştir (Bağdadî, 1988, 177). Bu ifadelerden anlaşılmalıdır ki, Bağdadî'ye göre Mürcie Ehl-i sünnet tarafından sadece bidat ve sapıklıkla itham edilmekle kalmamış, aynı zamanda küfürle de suçlanmıştır.

Bağdadî yine kaderci olan Ğaylan'ın kader ve irca'yı bir araya topladığını, imanın Allah'ın ikinci bilgisi ve muhabbet, boyun eğme, Resûl'ün O'ndan getirdiklerini ikrar etmek şeklinde bir görüşü olduğunu

belirtmiştir. Onun iddiasına göre ilk bilgi ıztırâridir, iman değildir. Yine onun iddiasına göre iman artmaz ve eksilmez. Muhammed bin Şebib ise imanın Allah'ı ikrar, resullerini, namaz, oruç gibi Müslümanların üzerinde birleştikleri ve Allah katından gelen şeylerin tamamı ile hakkında ayrılığa düşmedikleri her şeyi bilmek olarak tanımlamıştır. Ona göre iman kısımlara ayrılabilir, insanlar imanda bir kısmı diğer bir kısımdan üstün tutulabilir. İmandan bir tek haslet imanın bir parçası olur ve bunu terk eden imanın bir cüzünü terk etmekle küfre girmiş olur. Bu hasletlerin hepsine birden tutunmadıkça da mümin olmaz (Bağdadî, 1988, 178). Bağdadî Kaderi Mürcie'ye yönelik bu açıklamalarının ardından, Kaderiyye ve Cebriyye dışındaki üçüncü fırkayı Yûnusiyye, Ğassâniyye, Tümeniyye, Sevbâniyye ve Merisiyye olmak üzere beş alt grupta toplamış ve her biri hakkında bilgi vermiştir.

Ona göre bu fırkalardan ilki Yûnusiyye'dir. Bağdadî bu fırkanın Yunus bin Avn'a tabi olanlardan oluştuğunu beyan etmiş ve akabinde bu şahsın iddialarına yer vermiştir. Yunus bin Avn, imanın kalpte ve dilde olduğunu, imanın kalben Allah'ı bilmek, O'nu sevmek, O'na boyun eğmek ve Onun bir olduğunu hiçbir şeyin O'na benzemediğini dil ile ikrardan ibaret olduğunu ve bunların resûllerin delillerine dayanmadığını; şayet bunlar onların delillerine dayanırsa onları tasdik etmenin lazım geldiğini ve onlardan gelen bilginin imanın tamamını teşkil ettiğini; ama onlardan gelen tafsilatlı bilginin ne iman ne de imanın bir kısmı olduğunu iddia etmiştir. Bağdadî'ye göre bunlar imanın bölümlerinden her birinin ne iman ne de imanın bir kısmı olduğunu ancak bunların tamamının iman olduğunu ileri sürmüşlerdir (Bağdadî, 1988, 177-178).

İkinci grup Ğassan el-Murciî'ye tabi olanlardan oluşan Ğassaniyye'dir. Bağdadî bu şahsın imanı ikrar ya da Allah'a muhabbet beslemek, O'nu yüceltmek ve O'na karşı kibirlenmeyi terk etmek şeklinde tanımladığını beyan etmiştir. Bu şahsa göre iman artar ancak eksilmez. Bağdadî, bu grubun imanın her bir bölümünün imanın bir kısmını teşkil ettiğini söylemekle Yûnusiyye'den ayrıldığını söylemiştir. O, Ğassan'ın, kendi kitabında iman hakkındaki görüşünün Ebû Hanife'nin görüşüyle aynı olduğunu ileri sürmesini eleştirmiş, bu iddianın kesinlikle yanlış olduğunu vurgulamış ve Ebû Hanife'nin şu sözlerine yer vermiştir: "Muhakkak ki iman Yüce Allah'ı, resullerini, Yüce Allah'tan ve arasında ayırım yapmaksızın resullerin tamamından gelen şeyleri bilmek ve ikrar etmektir. İman ne artar ne eksilir ve ne de insanlar imanda bir şeyi diğerine üstün tutabilirler" (Bağdadî, 1988, 179). Bağdadî Ebû Hanife'nin burada imanın artıp eksilmeyeceğini ifade ettiğini ancak Ğassan'ın imanın artacağını ancak eksilmeyeceğini iddia ettiğini, dolayısıyla Ebû Hanife ile görüşlerinin Ğassan'ın dediği gibi aynı doğrultuda olmadığını ispatlamaya çalışmıştır.

Üçüncü grup Tûmeniyye olup, Bağdadî bu fırkanın öncüsü olan Ebû Muâz et-Tûmenî'nin imanın insanı küfürden koruyan şey ve haslet olduğunu, bunlardan birini ya da tamamını terk edenin küfre düştüğünü, bu hasletlerin ne birinin ne de birkaçının değil tamamının iman olduğunu beyan ettiğini söylemiştir. Bu şahsa göre farzlardan herhangi birinin terki halinde ümmet bunun küfründe birleşmemiş ise bu iman esaslarından biridir fakat iman değildir. İman olmayan farzlardan birini terk eden kişiye dinin emirlerini çiğnediği söylenilir fakat bu farzı inat olsun diye terk etmediği takdirde kayıtsız şartsız fâsık olduğu söylenilemez. Bir peygambere tokat atan veya onu öldüren kâfir olur ancak onun küfre girişi ona tokat atışı ya da öldürüşünden değil, ona olan düşmanlık ve kininden dolayıdır (Bağdadî, 1988, 179-180).

Dördüncü fırka Sevbâniyye olup, bu fırka EbûSevbân el-Mürceî'ye uyanlardır ve Bağdadî'ye göre bu şahıs, imanı Allah'ı, resullerini ve yerine getirmenin aklen vacip olduğu her şeyi bilmek ve ikrar etmek şeklinde tanımlamıştır. O, işlenmesi aklen caiz olan bir şeyi bilmenin imandan olmadığı görüşünü zikretmiştir. Bağdadî Sevbâniyye'nin bir şeyi şeriatın vacip kılışından önce aklen vacip kılmakla Yûnusiyye ve Ğassâniyye'den ayrıldıklarına da dikkat çekmiştir (Bağdadî, 1988, 180).

Beşinci fırka Merîsiyye olup, Bağdadî bu fırkanın Bişr el-Merîsi'nin görüşlerini benimseyenlerden oluştuğunu, Bişr'in fıkhıta Ebû Yusuf'un görüşlerini benimsediğini ancak Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiası dolayısıyla Ebû Yusuf'un ondan uzaklaştığı ve Sifatîyye'nin onu sapıklıkla suçladığını, ardından Allah'ın kulların fiillerinin yaratıcısı olduğu ve istitaatin fiille beraber olduğu görüşünden dolayı da Mutezile tarafından küfre düşmekle itham edildiğini belirtmiştir (Bağdadî, 1988, 180). Bu fırkanın Kur'ân'ın yaratılmış olduğu yönündeki iddiası, Mürceî'nin bu kolunun bu konuda da Sünnî düşünceden koptuğuna delalet etmektedir.

2.4. GAZZÂLÎ'NİN PERSPEKTİFİNDEN MÜRCEİE

Kelâmî, tasavvufî ve felsefî unsurları farklı bir yapıda bir araya getirerek eklektik bir sistem kuran Eş'arî kelâmcılardan Gazzâlî (Karadaş, 2012, 141), *İhyâu ulûmi'd-dîn* isimli eserinde Mürceî fırkasının iddialarından ve delillerinden bahsetmiştir. Gazzâlî, bu kitapta bu fırkanın "Mümin bütün günahları irtikâp etse bile yine cehenneme girmez" şeklindeki görüşlerinin batıllığı üzerinde durmuş ve bu görüşlerine dayanak olarak gösterdikleri delillere değinirken şu ayetleri nakletmiştir:

"Rabbine iman eden, zulmedilmekten ve zorlukla karşılaşmaktan korkmasın" (el-Cin 72/13). "Cehenneme atılan her postaya müvekkel melekler: 'Size korkutucu gelmedi mi?' diye sorarlar. Onlar da: 'Evet bize korkutucu geldi fakat biz inanmadık ve dedik ki Allah bir şey indirmedik'"

(el-Mülk 67/8-9). “Cehennemın hararetini ancak yalanlayıp i’raz eden eşkıyalar bulur, başkası girmez” (el-Leyl 92/15-16).

Gazzâlî, Mürcie’nin bu ve benzeri ayetlere dayanarak iman ile mâsiyyetin zarar vermeyeceği yönünde bir neticeye ulaştıklarını belirtmiştir. Ardından Gazzâlî onların bu yöndeki iddialarını doğru bulmadığını, iddialarına delil olarak kullandıkları ayetlerin onların görüşlerini doğrulamadığını da beyan etmiştir. Bu görüşünün gerekçesine de temas eden Gazzâlî, Mürcie’nin delil olarak zikrettiği bu ayetlerde kastedilen imanın amel ile birlikte olan iman olduğu dolayısıyla iman ile birlikte İslâm’ın kastedildiği ifade etmiştir. Netice itibariyle Gazzâlî iman ile mâsiyyetin zarar vermediği iddialarından dolayı bu fırkayı eleştirmiş ve imanda kalp, söz ve amelin birbiriyle uygunluğuna dikkat çekmiştir (Gazzâlî, 1992, 309).

2.5. ŞEHİRİSTÂNÎ’NİN PERSPEKTİFİNDEN MÜRCİE

Şehristânî, yaygın olan görüşe göre on ikinci yüzyıl Eş’arî kelâmcılarından biri olarak kabul edilmekte ve *el-Milel ve’n-nihal* isimli eserinden dolayı genellikle dinler ve mezhepler tarihçisi olarak tanınmaktadır (Öztürk, 2010, 2). Şehristânî, bu eserinde Mürcie fırkası hakkında ayrıntılı bilgi vermiş, burada öncelikle “mürcie” kelimesinin kökü olan “ircâ” kelimesi üzerinde durmuş ve bu kelimenin iki anlama geldiğini, ilkinin erteleme yani tehîr etme anlamında olduğunu dile getirmiştir. Şehristânî bu kullanıma “Dediler ki: Onu ve kardeşini irca et!” (el-A’râf 7/111) anlamındaki ayeti örnek vermektedir. Yani ona göre bu ayette geçen “ircâ” kelimesi “tehir et, mühlet ver” anlamındadır. Şehristânî’ye göre bu kelimenin ikinci bir anlamı ise ümit (recâ) vermedir. O, bu fırka mensuplarına ilk anlama dayanarak Mürcie demenin isabetli olacağı görüşündedir. Bunun nedeni ise ona göre Mürcie’nin ameli mertebe bakımından inanç ve niyetin gerisine atmasıdır. Bununla birlikte ona göre ikinci anlama dayanarak Mürcie demek de yerindedir. Çünkü küfür ile ibadet fayda etmediği gibi iman ile günah da zarar vermez demişlerdir (Şehristânî, 1993, 161).

Şehristânî ardından bu isimle ilgili farklı bir görüşe daha değinmiş, bu görüşe göre ircânın büyük günah sahibinin hükmünü kıyamet gününe erteleyip dünyadaki durumu ile cennet veya cehennem ehli olduğuna hükmetmemek olduğunu beyan etmiştir. Şehristânî bu anlamı dikkate alarak Mürcie ve Vâidiyye fırkalarını birbirlerine zıt iki fırka olarak değerlendirmiştir. O, yine bir başka görüşe göre ise icranın Hz. Alî’yi birinci dereceden dördüncü dereceye ertelemek anlamında olduğunu ve bu anlama göre de Mürcie ve Şîa’nın birbirlerine zıt iki fırka olduğunu ifade etmiştir (Şehristânî, 1993, 161).

Burada Şehristânî'nin irca kelimesi ve bunun Mürcie fırkası ile ilişkilendirilmesi hususunda dört farklı tanım üzerinde durduğunu ve bu tanımlardan ilk ve ikincisinin bu fırkanın görüşleriyle uyumlu olması açısından isabetli olduğunu beyan ettiğini görmekteyiz. Bu durumda Şehristânî'nin Mürcie'yi hakkında ameli mertebe bakımından inanç ve niyetin gerisine atanlar ve ikinci anlamdan yola çıkarak da küfür ile ibadetin fayda etmediği gibi iman ile günahın zarar vermediği görüşünü benimseyen fırka olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Ardından bu fırka hakkında farklı iki yoruma daha yer vermişse de, bunların doğruya isabet edip etmediği hakkında görüş beyan etmemiştir.

Ardından Şehristânî, Mürcie'nin, Haricî Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi, Cebriyye Mürciesi ve Hâlis Mürcie olmak üzere dört fırkaya ayrıldığına dikkat çekmiştir (Şehristânî, 1993, 161). Yani o, hem Hâricîyye, hem Kaderiyye hem de Cebriyye'nin içinde Mürcie düşüncesine rastlanıldığına işaret etmiş, ancak bunlara değinmeksizin Hâlis Mürcie'yi altı gruba ayırarak, bu gruplar üzerinden Mürcie'yi açıklamayı tercih etmiştir.

Şehristânî, Mürcie'nin ilk grubunun Yûnusiyye olduğunu, bu fırkanın Yûnus b. Avn en-Numeyrî adında bir şahsın taraftarlarından oluştuğundan ve bu şahsa göre imanın Allah Teâlâ'yı bilmek, O'na boyun eğip bağlanmak anlamına geldiğinden bahsetmiştir. Devamında ise Numeyri'nin iman konusundaki görüşlerinin teferruatına temas etmiştir. Numeyri'ye göre iman Allah'a karşı kibirlenmemek, O'na kalp ile sevgi beslemek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu hasletleri taşıyan kimse mümindir. Bunlar dışında kalan ve taat cinsinden olan şeyler ise iman değildir ve iman hâlis ve sadık olduğu müddetçe bunların terkinden dolayı kişi azap da görmeyecektir. Yine ona göre İblis, Allah Teâlâ'yı tevhit ederek bilirdi. Ama O'na karşı kibirlenmesi ve boyun eğmeyi reddetmesi sebebiyle kâfir oldu. Kimin kalbinde Allah'a boyun eğiş ve muhabbet, hulûs ve yakîn ile yerleşirse, hiçbir masiyetle O'na muhalif olmaz. Ondan sâdir olabilecek masiyetler de, yakîni ve ihlâsı sebebiyle kendisine zarar vermez. Mümin cennete amel ve ibadetler sebebiyle değil, ihlâsı ve Allah'a hissettiği muhabbeti sayesinde girecektir (Şehristânî, 1993, 162-163).

İkinci grup Ubeydiyye olup, Şehristânî bu fırkanın Ubeyd el-Mükteib taraftarları olduğunu, bu fırkanın şirk dışında her türlü günahın bağışlanacağı, tevhit üzere ölen bir kişinin işlemiş olduğu günah ve kötülüklerin kendisine zarar vermeyeceği görüşünü benimsediğini söylemiştir. Şehristânî, el-Mükteib'ten gelen bir takım rivayetlere de değinmiş ve bu rivayetlere göre bu şahsın Allah'ın ilminin, tıpkı kelâmı gibi O'nun zatından ayrı olduğu, Allah'ın insan suretinde olup, Hz. Âdem'i de kendi suretinde yarattığı gibi iddiaları olduğuna yer vermiştir (Şehristânî, 1993, 163). Burada Ubeydiyye fırkasının teşbihte çok uç noktalarda olduğunu idrak etmekteyiz.

Şehristânî'ye göre üçüncü Mürcie grubu Gassâniyye'dir. Gassân el-Kûfî adında bir şahsın taraftarlarından oluşan bu fırkanın iman hakkındaki görüşlerine yer veren Şehristânî, bunlara göre imanın Allah'ı, Peygamberini, Allah tarafından indirilen şeriatı ve Hz. Peygamber'in getirdiklerini tafsilen değil, genel olarak yani icmâlen bilmek olduğunu söylemiştir. Bunlara göre iman ne artar, ne de eksilir. Şehristânî, Gassân'ın Ebû Hanifey'i kendi görüşlerinden sayıp, Mürcie'den kabul ettiğini söylemiştir. Ancak o, bu iddianın çok tuhaf ve açık bir yalandan ibaret olduğuna dikkat çekmiş ve Ebû Hanife ile ilgili olarak bir takım görüşler nakletmiştir. O, Ebu Hanife ve taraftarlarına Ehl-i sünnet'in Mürciesi denildiğini, fırka tarihçilerinden birçoğunun da Ebu Hanife'yi Mürcie arasında zikrettiğini, bunun sebebi olarak da iki hususun zikredildiğini beyan etmiştir. İlkine göre İmam A'zam Ebu Hanife, ilk nesillerde ortaya çıkan Kaderiyye ve Mu'tezile'ye muhalefet ederd. Mu'tezile mensupları ise, kader hususunda kendilerine muhalefet eden herkese Mürcie derlerdi. Diğerine göre ise İmam-ı A'zam, imanın kalp ile tasdik olduğunu söyler, bununla birlikte imanda artma ve eksilmeyi de kabul etmezdi. Bu görüşlerinden hareketle İmam-ı A'zam'ın ameli imanın ardına attığı zannedildi. Ona göre bu zan yersiz ve fasittir. Çünkü İmam-ı A'zam'ın bedenle yapılan ameller noktasında hassas ve titiz olduğu bilinmektedir. Ayrıca ibadetleri yerine getirme noktasındaki gayreti de kaynaklarda nakledilmektedir. Dolayısıyla bu tür söylentilerin Mu'tezile ve Havâric'den çıkma ihtimali çok yüksektir (Şehristânî, 1993, 163-164).

Şehristânî, mezhep tarihçilerinin birçoğunun Ebû Hanife'yi Mürcie fırkası içerisinde telakki etmesinin yanlışlığını ortaya koymaya ve bu iddiayı çürütmeye çalışmıştır. Nitekim Eş'arî de daha önce de zikrettiğimiz gibi Ebû Hanife ve taraftarlarını Mürcie'nin dokuzuncu fırkası olarak zikretmişti. Şehristânî ise burada Ebû Hanife'nin Mürcie fırkası içinde değerlendirilmesinin isabetli olmadığına dikkat çekmiştir.

Dördüncü grup Şehristânî'ye göre Sevbânîyye'dir. O, bu fırkanın Ebu Sevbân el-Mürçî adında bir şahsın taraftarlarından oluştuğundan bahsetmiş ve ardından onların iman ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. Bunlara göre iman, Allah Teâlâ'yı, peygamberlerini ve işlenmesi aklen caiz olmayan şeyleri bilmek ve ikrar etmektir. Onlara göre terk edilmesi aklen caiz olan fiilleri bilmek ve ikrar etmek imana dâhil değildir. Bunlar her türlü ameli, imanın ardına atmıştır. Şehristânî, bu görüşlerinde Ebu Sevbân'ın takipçilerinin EbuMervan Gaylân b. Mervâned-Dîmeşkî, Ebu Şemr, Muveys b. İmrân, el-Fadler-Rakkâşî, Muhammed b. Şebîb, el-Attâbî ve Salih Kubbe olduğunu da ifade etmiştir (Şehristânî, 1993, 164-165).

Şehristânî'ye göre Ebu Muâz et-Tûmenî adında bir şahsın taraftarlarından oluşan Tûmeniyye beşinci Mürcie fikası olup, bu fırka imanı, marifet, tasdik, muhabbet, ihlâs ve Hz. Peygamber'in getirdiklerini

ikrar olarak tarif etmiştir. Onlara göre bunların tamamını ya da bir kısmını terk etmek küfürdür. Bunların yalnız birisinin veya bazısının iman olduğu söylenemez. Küfür olduğu hakkında icma edilmemiş küçük veya büyük bir masiyeti işleyen kimse hakkında “fisk ve isyanda bulundu” denilir ama “fâsık” denmez. Terk etmeyi helâl sayarak namaz kılmayı terk eden kimse kâfir olur. Kaza etme niyetiyle terk eden kimse ise kâfir olmaz. Bir peygamberi öldüren veya ona vuran kimse küfre düşer fakat küfre düşmesinin sebebi, onu öldürmesi veya vurması değil, peygambere düşmanlık ve kin beslemesi nedeniyledir (Şehristânî, 1993, 166-167). Bu fırkanın burada iman tanımını daha geniş tutarak, imanı marifet, tasdik ve ikrardan ibaret gördüğü anlaşılmaktadır.

Şehristânî, Mürcie'nin altıncı grubu olarak Sâlihiyye'yi zikretmiş ve bu grubun Salih b. Ömer es-Sâlihî'nin taraftarlarından oluştuğunu belirtmiştir. Ona göre es-Sâlihî, Muhammed b.Şebîb, Ebu Şemr ve Gaylân kader ile irca fikrini birleştirmiştir. Bu fırkanın mensupları bazı meselelerde Mürcie'den ayrılmıştır. Onların birbirlerinden ayrıldığı konulardan biri iman meselesidir. Nitekim es-Sâlihî'ye göre iman, mutlak anlamda Allah Teâlâ'yı bilmektir. Buna göre yaşadığımız âlemin bir yaratıcısı olmalıdır. Küfür ise mutlak anlamda O'nu bilmemektir. AllahTeâlâ hakkında “Üçün üçüncüsü” diyen kimsenin bu sözü bizatihi küfür olmaz fakat bu söz sadece kâfirden sâdır olabilir. Yine es-Sâlihî'ye göre Allah Teâlâ'yı bilip tanımak, O'na muhabbet ve boyun eğişten ibarettir. Bu hususta Hz. Peygamber'den gelen hüccet geçerlidir. Aklen Allah'a inanıp, Resulü'ne inanmamak sahihtir. Onun bir başka iddiası ise namazın, Allah'a kulluk anlamına gelmemesidir. Çünkü O'na kulluk etmek ancak O'na iman etmekle olur ve Allah'a iman etmek de Allah'ı bilmek anlamındadır. İman, bu hasletten ibaret olup ne artar, ne de eksilir. Küfür de aynı şekilde tek bir haslet olup artma veya eksilme kabul etmez (Şehristânî, 1993,167).

Şehristânî es-Sâlihî'nin iman hakkındaki görüşlerinin ardından yine bu fırka içinde zikrettiği Ebu Şemr'in iman hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Şehristânî, Ebu Şemr'in, Peygamberlerden bu hususta bir hüccet gelmedikçe imanın Allah'ı bilmek, O'nu kalpten sevmek ve boyun eğmek, O'nun gibi bir varlık olmadığını ikrar etmek olduğunu söylemiştir. O, peygamberlerin hüccetleri geldiğinde onları ikrar ve tasdik etmeyi de iman ve marifet kapsamında görmüştür. Peygamberlerin Allah katından getirdikleri hükümleri ikrar etmekse imanın özüne dâhil değildir. İmanın hasletlerinden herhangi biri tek başına iman olmadığı gibi, bir kısmı da iman değildir. Bunlar ancak bir bütün halinde imanı ifade edebilirler. O, imanın hasletleri arasında adaleti bilmeyi de şart koşturmuştur. Şehristânî Ebu Şimr'in bu görüşüyle kaderin, hayır ve şerrinin kuldand kaynaqlanıp,

Allah'a izafe edilemeyeceğini ortaya koyma niyetinde olduğunu da ifade etmiştir (Şehristânî, 1993, 168).

Ardında Şehristânî, bu fırka içinde telakki ettiği Gaylân b. Mervân'ın iman tanımına da yer vermiştir. Ona göre Gaylân b. Mervân hem Kaderiyye, hem de Mürcie'dendir. O, imanın Allah'ı ikinci derecede bilmek, O'nu sevip boyun eğmek, Allah katından geleni ve Peygamberin hak olduğunu ikrar etmek olduğunu söylemiştir. Ona göre birincil bilgi (marifet) fitrî vezarurîdir. Bilgi, aslı itibarıyla iki kısma ayrılır. Biri fitrîdir ki bu, âlemin ve kendisinin bir yaratıcısı olduğunu bilmektir ve bilgi tek başına iman olarak adlandırılmaz. İman, ikinci dereceden kazanılmış bilgiye denir (Şehristânî, 1993, 168).

Şehristânî görüşlerini sunduğu bu şahısların dışında Mürcie arasında sayılan diğer şahıslara da sadece ismen temas etmiş ve Hasan b. Muhammed b. Ali b. EbûTâlib, Saîd b. Cübeyr, Talk b. Habîb, Amr b. Murra, Muhârib b. Ziyâd, Mukâtil b. Süleyman, Zerr, Amr b. Zerr, Hammâd b. Ebû Süleyman, EbûHanîfe, Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan, Kadîd b. Ca'fer gibi isimleri de Mürcie arasında zikretmiştir. Şehristânî bu şahısların hemen hepsinin hadis imamı olduğunu ve bunların Haricî ve Kaderilerin aksine büyük günah sahiplerini günahları sebebiyle tekfir etmedikleri gibi cehennemde ebedî kalacakları görüşünü de reddettiklerine dikkat çekmiştir (Şehristânî, 1993,168-169).Burada Şehristânî, Ebû Hanife hakkında herhangi bir yorum yapmasa da biz onun Ebû Hanife'nin Mürcie fırkasına dâhil edilmesinin yanlışlığını dile getirdiğini daha önce bizzat kendi cümleleriyle aktarmıştık.

2.6. HARPUTÎ'NİN PERSPEKTİFİNDEN MÜRCİE

Osmanlı Darü'l Fünun'da ve Medrestü'l Vaizin'de kelâm muallimliği yapan ve kelâm ilminin yenilenmesi gerektiği üzerinde ısrarla durmakla kalmayıp bu yönde büyük gayret sarf eden son dönem Osmanlı ulemalarından Harputî de (Harputî, 2005, 16: Karaman, 2015, 417) *Tenkîhu'l-Kelâm/Kelâm Tarihi* isimli eserinde Mürcie fırkası hakkında bilgi vermektedir.

Harputî, ana İslâm mezheplerinden dördüncüsü olarak zikrettiği Mürcie'nin itikadî görüşleri üzerinde durmuş ve bu fırkaya göre küfürle birlikte itaatın bir faydası olmadığı gibi iman ile birlikte masiyetin bir zararı olmadığı yönündeki görüşlerini dile getirmiştir. Harputî'ye göre Mürcie itikatta masiyetin azabı gerektireceğini iddia eden Hâricîyye fırkasının ve tövbe edilmeyen büyük günahın azabı gerektireceğini savunan Mu'tezile'nin tam karşısında yer almaktadır. Harputî'ye göre bu nedenle onlara Mürcie adı verilmiştir. Ona göre bu fırka Mürcie adını“sonraya bırakmak” ve “mühlet vermek” anlamındaki “ircâ” kelimesinden almıştır.

Yani bu fırka derece bakımından ameli itikattan sonraya bıraktığı için Mürcie adını almıştır (Harputî, 2005, 74-75). Ardından Harputî, Ehl-i sünnet'in Mürcie ile ilişkilendirildiği Mu'tezile'ye ait bir iddia üzerinde durmuştur.

Harputî, Mu'tezile'nin Ehl-i sünnet'e, itaate karşılık mükâfatın masiyyete karşılık da cezanın gerektiğini söylemediği için "Mürcielik" isnadında bulduklarını belirtmiştir. Ancak Harputî Mu'tezile'nin bu ithamını yerinde bulmamış ve Ehl-i sünnet ile Mürcie arasında belirgin bir farklılığın olduğuna dikkat çekmiştir. O, Mürcie fırkasının kendini içinde beş fırkaya ayrıldığını beyan etmenin hemen akabinde bu fırkalar hakkında bilgi vermiştir.

Harputî'ye göre ilk Mürcie fırkası Yûsusiyye'dir ve bu fırka Yûnus Nemirî'ye nispet edilmektedir. Bu fırkaya göre iman Allah'ı bilmek ve O'na muhabbetle boyun eğmektir. Şayet bir kişi bu vasıfları kendinde taşıyorsa mümindir. İbadet ve itaat etmeyen ve günah işleyen kimsenin imanı bu fiillerinden zarar görmez. Terk ve irtikâptan dolayı cezalandırma gerekmez. Bu fırka "Sadece İblis direktip böbürlendi ve inkârcılardan oldu" (el-Bakara 2/34) ayetini delil getirerek, İblis'in Allah'ı bilmesine rağmen böbürlenerek boyun eğmediği için kâfirlerden olduğunu beyan etmiştir (Harputî, 2005, 75)

Ona göre ikinci Mürcie fırkası Ubeyd Mükezzib'e nispet edilen Ubeydiyye'dir. Harputî'ye göre bu fırka bidat çıkarıcı ve dalâlette bir fırka olup, Allah'ın ilim ve sair sıfatlarının O'nun zatından başkası olmadığını, ayrıca Allah'ın insan suretinde olduğunu iddia etmiştir (Harputî, 2005, 75). Burada Mürcie'nin Ubeydiyye fırkası Allah'ın insan suretinde olduğunu iddia etmek suretiyle Sünnî düşünceden ayrılmıştır.

Harputî, Mürcie'nin üçüncü fırkası olarak Gassân Kûfi tarafından kurulduğunu söylediği Gassâniyye'yi zikretmiştir. O, bu grubun imana yönelik görüşlerine yer vermiş ve onların imanı Allah ve Resulünü ve onun Allah'tan getirdiği şeyleri mücmel olarak bilmek olarak değerlendirdiklerini belirtmiştir. Harputî, bu fırkanın şu sözlerine de nakletmiştir: "Biz Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği buyrukların mücmel olduğunu ve Allah'ın Hz. Muhammed'i peygamber olarak gönderdiğini biliriz ancak Medine'de kalan ve orada defnedilen kişinin Muhammed olduğunu bilmeyiz. Allah'ın haccı farz ettiğini biliriz ancak Kâbe'nin nerede olduğunu bilmeyiz. Mümkündür ki Mekke'nin dışında, Hint'te yer alan yer Kâbe'dir. Allah'ın domuzu haram ettiğini biliriz ancak domuz koyun mu ya da başka bir şey mi bilmeyiz" (Harputî, 2005, 75-76). Harputî bu şekilde bunların temsil ve tasvir yoluyla tacâhülde bulduklarını beyan etmiş ve bu mezhebin batıl olduğunu zikrettikten

sonra bunların kendi görüşlerini Ebû Hanife'ye dayandırmalarından dolayı da iftiracı olduğuna dikkat çekmiştir.

O, dördüncü fırka olarak da Sevbân Mürciî'ye nispet ettiği Sevbâniyye fırkasını zikretmiş ve öncelikle bunların iman hakkındaki görüşleri üzerinde durarak, imanı Allah'ı, peygamberlerini ve aklen caiz olmayan her bir işi bilmek ve ikrar etmek olarak tanımladıklarını belirtmiştir. Ona göre bu fırka yerine getirilmesi makul olan işlerin itikadını imandan görmemiştir. Yine bu fırkaya göre Allah'ın âhirette bir asiye affetmesi diğer bütün asileri de affetmesi, bir asiye cehennemden çıkarması diğer asileri de cehennemden çıkarmasını gerektirmektedir (Harputî, 2005, 76).

Beşinci fırka olarak Tûmeniyye'yi zikreden Harputî, bu fırkanın Ebû Muâz Tûmenî taraftarları olduğunu ve bu fırkanın imanı Peygamber'in getirdiği hükümleri bilmek, tasdik ve ikrar etmek, ayrıca ihlâslı olmak şeklinde anladıklarını dile getirmiştir. Yine bunların bir kısmı ya da tamamını terk etmeyi ise küfür olarak değerlendirdiklerini de belirtmiştir.

Anlaşılabacağı gibi Harputî, Mürcie fırkasını Ehl-i sünnet'ten kabul etmemekle birlikte, aralarında büyük bir fark olduğunu da vurgulamıştır. Bu fırkanın Allah'ın ilim ve sair sıfatlarının O'nun zatından başkası olmadığı, Allah'ın insan suretinde olduğu gibi yanlış görüşlerini gündeme getirerek bidat çıkaran ve dalâlette bir fırka olduğunu tekrarlamıştır. Ayrıca Mürcie'nin görüşlerinin dayanak noktası olarak Ebû Hanife'yi göstermelerini de doğru bulmayarak bu fırkayı iftiracı olarak nitelendirmiştir.

SONUÇ

Mürcie fırkası, Hz. Osman zamanından beri yaşanan iç karışıklıklar neticesinde ortaya çıkan Cemel ve Siffîn savaşlarında taraf tutmamak adına Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve Muaviye'nin yanında yer almamıştır. Onlar bu yöndeki tutumlarıyla İslâm ümmetinin birliğinin bozulmaması ve fitnenin çoğalmamasını hedeflemiştir. Siyasi anlamda fitnenin önüne geçebilmek gayesiyle uzlaştırmacı bir tavır sergilemesine rağmen itikâdî görüşleriyle Ehl-i sünnet tarafından bidat ehli olarak görülmüştür. Çünkü bu fırka Sünnî düşünceye muhalif bazı görüşler beyan etmiştir.

Mürcie'nin bu muhalif görüşleri Ehl-i sünnet âlimlerinin eserlerinde nakledilmektedir. Bu çalışmada bazı Ehl-i sünnet âlimlerinin eserlerinden yola çıkarak bu konuda bir takım tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Bu âlimlerden biri olan Eş'arî, Mürcie fırkasını imanın tanımı açısından on iki fırkaya ayırmış, Cehmiyye, Neccariyye, Kerramiyye fırkaları ve Ebû Hanife'yi Mürcie içinde mütalaa etmiştir. Eş'arî sadece Mürcie'nin imanla ilgili iddialarını beyan etmekle yetinmiş, bunlar hakkında müspet ya da menfi herhangi bir yorum yapmamıştır. Ancak Mürciî bazı grupların imanı

yalnızca bilmek ya da yalnızca ikrar etmek olarak değerlendirmeleri ve imanda kalbin tasdikine yer vermemeleri onları, iman tanımında özellikle kalbin tasdikine vurgu yapan Ehl-i sünnet'in görüşlerinden ayırmaktadır. Yine Eş'arî'nin Mürcie fırkalarından biri olarak gördüğü Kerrâmiyye'nin, küfrün yalnızca Allah'ı dil ile inkâr etmek olduğu iddiasından dolayı, münafıkları gerçek anlamda mümin olarak kabul etmeleri Sünnî düşünceye açıkça ters düşmektedir.

Mürcie hakkındaki görüşlerini tespit etmeye çalıştığımız bir diğer âlim olan Mâtürîdî, rivayetlerde kınanan ve lanetlenen Mürcie'nin fiillerin işlenmesinde gerekli olan kudreti Allah'a havale edip, O'na ait kılan, fiil sahiplerine hiçbir irade ve tasarruf nispet etmemek suretiyle kötü fiilleri de Allah'a nispet eden Cebriyye olabileceğini beyan etmiştir. Yani Cebri düşüncede olan bir Mürciî'nin bu görüşüyle kınanmayı hak ettiğini beyan etmiştir. Buna mukabil Mu'tezile'nin Mürcie'yi tanımlarken onların büyük günahların hükmünü erteleyip, büyük günah sahiplerini cehenneme de cennete de konduramayan kimseler olduğu yönündeki görüşlerine değinmiş, ancak bu görüşteki bir Mürciî'nin rivayetlerde yerilen Mürcie olmadığına dikkat çekmiştir. Nitekim ona göre Ebû Hanife'de Mürcie'nin bu görüşünü benimseyenlerdendir.

Bağdadî ise Mürcie'yi iman tanımlarına göre üç gruba ayırmış, bu gruplardan ilkinin iman konusunda ircâyı yani geciktirmeyi kabul ettiğinden, ayrıca kader meselesinde ise Kaderiyye-Mutezile mezhebinin görüşlerini benimsediğinden, Kaderiyye ve Mürcie'nin lanetlenmesi hakkındaki haberin muhatapları olduğunu iddia etmiştir. Bağdadî, ikinci Mürcie grubu olarak Cehmiyye'yi zikretmiştir ki, ona göre bu grup imanda ircâyı, amellerde ise cebri yani zorlamayı kabul etmiştir. Bağdadî'ye göre üçüncü grup ise amelî imandan sonraya bırakan ve imanın sözden ibaret olduğu iddialarından dolayı Hz. Peygamber'in yetmiş peygamberin diliyle lanet okuduğu gruptur. Ayrıca Bağdadî, Mürcie fırkasının sadece bidata düşmekle suçlanmakla kalmayıp Ehl-i sünnet tarafından küfre düşmekle de itham edildiği belirtmiştir.

Yine Gazzâlî de iman hakkındaki bir takım ayetlere dayanarak iman ile mâsiyyetin zarar vermeyeceği neticesine ulaşan bu fırkayı eleştirmiş ve imanda kalp, söz ve amelin birbiriyle uygunluğuna dikkat çekmiştir. O, Mürcie'nin delil olarak zikrettiği ayetlerde kastedilen imanın amel ile birlikte olan iman olduğu dolayısıyla iman ile birlikte İslâm'ın kastedildiğini ifade etmiş ve onların iman tanımlarını hakikate aykırı bulmuştur.

Şehristânî ise genel olarak Mürcie'yi, amelî mertebe bakımından inanç ve niyetin gerisine atanlar ve küfür ile ibadetin fayda etmediği gibi iman ile günahın zarar vermediği görüşünü benimseyenlerin oluşturduğu

fırka olarak değerlendirmiştir. Onun Mürcie'yi ameli merteye bakımından inanç ve niyetin gerisine atanlar şeklindeki tanımı, genel olarak Mürcie hakkında Sünni âlimlerce yapılan olumsuz tanımlardan biridir. O, Mürcie'nin imana ilişkin görüşlerini eleştirmekle birlikte bazı Mürcî grupların –Allah'ın insan suretinde olup Hz. Adem'i kendi suretinde yarattığı gibi- aşırı iddialarını da dile getirmiştir.

Harputî de Mürcie ile Ehl-i sünnet arasında büyük bir fark olduğuna işaret etmiş, onların Allah'ın ilim ve diğer sıfatlarının O'nun zatının aynısı olduğu ve Allah'ın insan suretinde olduğu gibi yanlış görüşlerini gündeme getirerek bidatçi ve dalâlette bir fırka olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca Ebû Hanife'yi kendilerinden görmeleri nedeniyle de bu fırkayı iftiracı olarak nitelendirmiştir.

KAYNAKÇA

- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *el-Fark Beyne'l-Fırak*. Thk. Muhammed Osman el-Haşet. Kahire: Mektebetu İbn Sîna li'n-neşr ve't-tevzî ve't-tasdîr, 1988.
- Beyazî, Kemâleddin Ahmed. *İşaretü'l-Merammin İbaratü'l-İmam*. Mısır: Matbaat-u Mustafa el-Bâbî, 1949.
- Cook, Michael. “İslâm'da Aktivizm ve Quietizm: İlk Mürcie'nin Durumu”. çev. Sönmez Kutlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (Ağustos 1997): 305-315.
- Çelebi, İlyas. “İlk Kelâm Tartışmaları ve İnanç Grupları”. *Kelâm*. Haz: Şaban Ali Düzgün. 49-58. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Ebû Hanîfe, Numan bin Sabit. *el-Âlim ve'l-Müteallim*. çev. Abdülvahab Öztürk. İstanbul: Çınar Yayınları, 2012.
- Ebû Hanîfe, Numan bin Sabit. *el-Fıkhü'l-Ekber*. çev. Abdülvahab Öztürk. İstanbul: Çınar Yayınları, 2012.
- Ebû Hanîfe, Numan bin Sabit. *Tevhid Vasiyeti*. çev. Abdülvahab Öztürk. İstanbul: Yayınları, 2012.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. Thk. Ne'im Zerzor. Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2009.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Abdülkâhir el-Bağdadî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. I :245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Huccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. İstanbul: Huzur Yayınları, 1992.
- Harputî, Abdüllatif. *Kelâm Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu, 2005.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1975.
- İnal, İbrahim Hakkı. “Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (Haziran 2014): 223-235.
- Kalaycı, Mehmet. “Eş'arîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2010): 399-431.
- Karadaş, Cafer. “Eş'arî Kelâm Okulu”. *Kelâm*. Haz. Şaban Ali Düzgün. 121-142. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Karadaş, Cafer. “Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî”. *Milel ve Nihal* VII/2 (2010): 191-221.
- Karaman, Fikret. “Abdüllatif Harputî ve Toplum Din-Bilim İşığında Aydınlatma Metodu”. *Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu* (14-16 Mayıs 2015). 397-418. Elazığ: 2015.

- Kılavuz, Ahmet Saim. *İslâm Akaidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Kutlu, Sönmez. “Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*1/1 (2002): 168-210.
- Kutlu, Sönmez. “Mürchie”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 32: 41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Öztürk, Mustafa. “Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebi Kimliği Üzerine Bir İnceleme”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/1 (2012): 1-41.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûreddin Ahmed b. Mahmud b. Ebû Bekr. *el-Bidaye fî Usûli'd-din*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İfav Yayınları, 2017.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993.
- Yeşilyurt, Temel. “Mâtürîdîlik: Önemli İsimler ve Temel İlkeler”. *Kelâm*. Haz. Şaban Ali Düzgün. 149- 155. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

İLÂHİYAT ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR

gece
kitaplığı

www.gecekitapligi.com

/gecekitapligi

/gecekitapligi

/gecekitap

9 786257 912006